

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ƏLİZADƏ HƏQİQƏT SEYFALİ qızının
(Magistranın A.S.A)

“Dünya iqtisadiyyatında böhran :qlobal və dayanıqlı inkişaf”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı : 060401-“Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma : “Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər”

Elmi rəhbər: Pr.Rasim Həsənov

Magistr proqramının rəhbəri: M.Q.Məmmədov

Kafedra müdiri: İ.E.D.Pr.Şəmsəddin Hacıyev

BAKI - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. İQTİSADI BÖHRANIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ONUNLA MÜBARİZƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	6
1.1 “Dünya iqtisadiyyatında böhran” kateqoriyasının nəzəri - metodoloji yanaşmalar.....	6
1.2 Dünya iqtisadiyyatında böhranların xronologiyası və mahiyyətinin təkamülü və təsnifatı	14
1.3 Qlobal iqtisadi böhranların iqtisadi inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsi.	21
FƏSİL II. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA İQTİSADIYYATINDA BÖHRANLARIN YARANMASI SƏBƏBLƏRİ, FORMALARI VƏ MÜBARİZƏNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	27
2.1 İqtisadiyyatın qloballaşması : mahiyyəti, təkamülü və nəticələri.....	27
2.2. Qloballaşmanın əsas determinantları və onların iqtisadi inkişafa təsirləri..	34
2.3 Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatda böhranların identifikasiyası və mübarizənin metod və vasitələri.....	41
FƏSİL III. DAYANIQLI İNKİŞAFA İQTİSADI BÖHRANLARIN TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	49
3.1 “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının yaranmasını şərləndirən amillərin identifikasiyası və mahiyyəti.....	49
3.2 Dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında qlobal böhranlarla mübarizənin dünya təcrübəsi.....	56
3.3 Beynəlxalq iqtisadi tənzimlənmə sisteminin müasir arxitekturasının dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində rolu və vəzifələri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	68
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71
Summary.....	73
PE3IOME.....	75
Referat	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Böhran ağır sosial nəticələr verən xoşagəlməz hadisədir. Müasir dövrdə böhranların baş verməsi, iqtisadi maliyyə münasibətlərinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Belə olduqda isə hər bir maliyyə kredit təşkilatının baş verəcək böhranlarının əvvəlcədən qarşısını almaq, bu istiqamətdə problemlərin həll edilməsi və itkilərin minimum həddə endirilməsi məqsədilə antiböhran tədbirləri görürlər. Maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi və maliyyə aktivlərinin dəyərinin aşağı düşməsi, bununla yanaşı, maliyyə sisteminin normal fəaliyyətinin pozulması ilə xarakterizə olunan böhran maliyyə böhranıdır. Maliyyə böhranı geniş olduğu üçün bu böhranın tədqiq edən mütəxəssislər arasında vahid bir fikir birliyi yoxdur. Müasir dövrdə maliyyə böhranın dünyanın bütün ölkələrində izlənilir ki, bu da onların inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də iqtisadi və maliyyə sistemlərindəki ona rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruri hesab edilir.

Böhranların qarşısının alınmasına zəmanət vermək demək olar ki, mümkün deyil. Bu baxımdan onlarla mübarizə tədbirləri və onların qarşısının alınması mexanizmləri daha çox məlumatlandırma nəzarət və sabitliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində metod və vasitələri özündə əks etdirməlidir.

Müxtəlif dövrlər ərzində yaranmış qlobal maliyyə böhranlarına aid həyata keçirilən antiböhran tədbirləri ölkəmiz üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, 2008-ci il Qlobal maliyyə böhranının təsirləri barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu ilin yekunlarından iqtisadiyyatın vəziyyətinin geniş şəkildə şərh etmiş və iqtisadi böhranın ölkəmizə təsir dərəcəsini minimuma endirməklə bağlı bir sıra məsələləri şərh etmişdir. İlk dəfə olaraq bu ilin yekunlarına dair hesabatda antiböhran tədbirlər paketi müəyyən edilmiş və bu tədbirlər paketini təyin edilməklə, gələcəkdə bu hallara qarşı mübarizə tədbirləri ilə bağlı hazırlıq planı müəyyənləşdirilmişdir. İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində baş verən proseslər Azərbaycana da təsirsiz ötürməmişdi və bu hər şeydən öncə valyuta daxilolmalarının azalmasında özünü göstərmişdir. Lakin iqtisadi sfera üzrə

mövcud göstəricilərdə global maliyyə böhranı şəraitində belə artım müşahidə edilmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi, yəni ölkəmizə daxil olan gəlirləri azalsa da, ölkəmizin iqtisadi inkişafının, sadəcə olaraq, neftdən ibarət olmadığı nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın iqtisadi böhranlardan itkisiz xilas olmasına, ölkəmizdə düzgün iqtisadi siyasətinin mövcudluğundan xəbər verir. Sadaladığımız məsələlərlə əlaqədar olaraq söyləyə bilərik ki tədqiqat işi olduqca aktual hesab edilir.

Tədqiqatın məqsədi və qarşıya qoyulan vəzifələr. Tədqiqat işinin məqsədini böhranları yaranması, klassifikasiyası və böhranlara qarşı mübarizə tədbirlərinin tədqiq edilməsi və bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə və bu fəaliyyətinin yüksəldilməsi məsələləri təşkil edir. Sadaladığımız bu məqsədlərə uyğun müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti yaranır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- Qlobal iqtisadi böhranların iqtisadi inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsi ;
- Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatda böhranların identifikasiyası böhranlarla mübarizənin metod və vasitələrinin müəyyən edilməsi;
- Böhranlarla mübarizə üzrə antiböhran proqramlarının işlənilib hazırlanması ;
- Dayanıqlı inkişafa iqtisadi böhranların təsiri istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Beynəlxalq iqtisadi tənzimlənmə sisteminin müasir arxitekturasının dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində rolu və vəzifələrinin tədqiq

edilməsi

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ümumilikdə qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatında böhranların yaranması səbəbləri və xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən təşkilatlarının bu sahə ilə əlaqədar müvafiq şöbə və bölmələri, predmetini isə dünyada böhranların

yaranma səbələri və onunla mübarizənin əsas istiqamətlərinin tədqiq edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını ümumilikdə iqtisadi böhranla əlaqədar tarixi dövr ərzində iqtisadçıların söylədiyi fikirlər, bu sahədə qəbul edilən qanunlar , proqramlar, beynəlxalq təşkilatların bu sahədə müəyyənləşdirdiyi beynəlxalq standart və qaydalar təşkil edir. . Dissertasiya işinin tədqiq edilməsi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, müqayisə , analiz və bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Mövzuya uyğun olaraq müxtəlif ədəbiyyatlardan (rus, türk) , statistik göstəricilərdən, , internet saytlarından və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində bir sıra məsələlər təhlil edilmiş və buna müvafiq olaraq müxtəlif yanaşmaları şərh edilmişdir ki ki, bunları elmi yenilik kimi nəzərə almaq məqsədəuyğun hesab edilərdi. Bunlara nəzər salaq ;

- tarixi dövr ərzində baş verən global böhranlar mübarizə üzrə əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir;
- dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə böhranların təsiri tədqiq edilmiş və bununla bağlı bir sıra fikirlər səsləndirilmişdir. ;
- dünyanın müxtəlif ölkələrində bəs onlara qarşı mübarizə vasitələri və üsulları tədqiq edilmişdir.
- maliyyə böhranların Azərbaycana təsiri tədqiq edilmiş və böhranlarının təsirinin aradan qaldırılması ilə bağlı Kompleks tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində əks olunan məsələlər ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müxtəlif maliyyə strukturlarından baş verə biləcək böhran halları zamanla onların aradan qaldırılmasına uyğun olaraq istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təklif, ədəbiyyat siyahısı, istinad edilən mənbələrdən ibarətdir.

FƏSİL I. İQTİSADİ BÖHRANIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ ONUNLA MÜBARİZƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. “Dünya iqtisadiyyatında böhran” kateqoriyasının nəzəri metodoloji yanaşmaları

Böhran dedikdə hər şeydən öncə hər hansı bir prosesin neqativ bir hal kimi kəskin formada enişi başa düşürlər. Böhran sözü hər hansı bir hadisənin inkişafında, mürəkkəb vəziyyəti ifadə edib, “ağır keçib durumu” və “sınaq” mənalarına özündə əks etdirir. Lakin bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, böhran hər zaman mənfi nəticələr deyil, müsbət nəticələrə də səbəb olur. Belə ki, onu hər hansı bir şəraitdə daima irəli doğru hərəkət etməyə məcbur edir və aradan qaldırılması məqsədilə müxtəlif inkişaf yollarının tapılmasına şərait yaradır. Hətta böhran sözü Çin dilindən tərcümədə “təhlükə” və “imkan” mənalarını ifadə edir. Böhran bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. O bir tərəfdən, dünyanın müxtəlif ölkələrindəki iqtisadi sistemlərin fəaliyyətinin zəifləməsi və dağılması kimi qiymətləndirilsə də, digər tərəfdən ona daha çox müalicə olunmalı bir xəstəlik kimi yanaşılır.

Müxtəlif ədəbiyyatlarda böhranın əsasən 2 növü fərqləndirilir : maliyyə böhranından real sektorun böhranı. Real sektorda baş verən böhran zamanı əmtəə və xidmətlər bazarında tələb və təklifin tarazlığının pozulması halı müşahidə edilir. Belə olduqda isə bu proses özü də istehsaldan sonra və istehsaldan öncə baş verən böhran formalarına görə fərqləndirir. istehsaldan sonra baş verən böhranın səbəblərini daha çox hərbi siyasi münaqişələr, təbii fəlakətlər ilə əlaqələndirilir. Bundan fərqli olaraq istehsal öncəsi böhran isə müasir dövrdə azad bazar şəraitində məcmu tələbin istehsaldan öncə planlaşdırılmasının qeyri mümkünlüyü ilə əlaqələndirilir.

İqtisadi böhranın yaranma dövrü iqtisadi inkişafın dövrü xarakteri ilə səciyyələndirilir. Bu isə müvafiq olaraq, təkrar istehsalın inkişafı, qanunu

istehsalın eniş və yüksəlişlərin, bir biri ilə əvəzlənməsini özündə əks etdirir. Bu problem K.Marks tərəfindən tədqiq edilmişdir. İqtisadi böhranın yaranma səbəbləri, daha çox təkrar istehsal prosesində istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakı üzrə yaranan ziddiyyətlərlə əlaqələndirilir. Buna müvafiq olaraq, təkrar istehsalın inkişaf bazarı, yaranmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, dövrü surətdə baş verir. Yaranmış böhranın səbəblərinin aşkar edilməsi və ümumilikdə tədqiqatı ilə əlaqədar böhranların müxtəlif inkişaf nəzəriyyələri formalaşmışdır. Neoklassik və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri böhranın yaranma səbəbi və ümumilikdə məzmunu ilə əlaqədar məsələləri müxtəlif cür şərh etmişlər. Onlar böhranın yaranmasında əsas səbəb kimi həddindən artıq istehsala səbəb olan əhalinin məhsulları istehlak etməməsi kimi dəyərləndirmişlər. Bu problemin aradan qaldırılmasını isə istehlakı stimullaşdırılmasında görüblər. Onların fikrinə əsaslanan sahibkarların gözlənilməz davranışları arasında düzgün nisbətə olmaması ilə şərtlənmişdir və bu qeyri-peşəkar idarəçiliyin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu nəzəriyyələrdən fərqli olaraq Şumpeter böhranı daha çox psixoloji təsvir vasitəsilə səciyyələndirmişdir. Bu baxımından, onun da zonanı tədqiq etməsi ilə bağlı nəzəriyyəsi psixoloji nəzəriyyə hesab edilir.

Maliyyə böhranı ağır sosial nəticələr verən xoşagəlməz hadisədir. Bununla yanaşı, maliyyə böhranı məzmununa nəzər yetirək. Maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi və maliyyə aktivlərinin dəyərinin aşağı düşməsi, bununla yanaşı, maliyyə sisteminin normal fəaliyyətinin pozulması ilə xarakterizə olunan böhran maliyyə böhranıdır. Maliyyə böhranı geniş olduğu üçün bu böhranın tədqiq edən mütəxəssislər arasında vahid bir fikir birliyi yoxdur.

Müasir dövrdə maliyyə böhranın dünyanın bütün ölkələrində izlənilir ki, bu da onların inkişaf xüsusiyyətləri, eləcə də iqtisadi və maliyyə sistemlərindəki onlar rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruri hesab edilir. Maliyyə böhranı ümumilikdə böhran anlayışının məzmunu ilə əlaqədar mövcud nəzəriyyələr aşağıdakılardan ibarətdir :

- Dövri borc yığılı. Bu nəzəriyyə Fişer, Minsk kimi iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Tədqiqatlara əsasən stər şirkətlərinin, istərsə də ölkələrin sürətli artım dönəmlərində dövri borc yığılına mütləq şəkildə rast gəlinir. Bu borc isə böhranın yaranmasının əsas səbəbi hesab edilir.
- Bank sferası üzrə yaranan dövrən. Fridmen, Faqan kimi tədqiqatçılara görə ən yüksək inflyasiya və bank sferasında təşvişə səbəb olur. Bu sfera üzrə yaranan hər hansı böhran situasiyasından daralmış pul siyasətinin iqtisadi aktivliyə təsiri azalar.
- Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin əsası Nerrinq və Molozer tərəfindən qoyulmuşdur. Bu nəzəriyyə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlə risk arasında düzgün qərar vermənin əhəmiyyətini izah edir. Bu tədqiqatçılara görə, qərarlılıq böhranların yaranmasının əsas səbəbidir.
- Rasional nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə qiymət dəyişmələrinə istiqamətlənən gözləmələr böhranın yaranma faktorlarına aid edilir. Bu nəzəriyyənin baniləri Qerber və Flud hesab edilir.
- Kredit nəzəriyyəsi. Kredit miqdarında baş verən azalmalar bank sferası üzrə kredit tələbində ani bir artıma səbəb olur.
- Maliyyə bazarın strukturu nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin məzmunu ondan ibarətdir ki, burada yeni bazarların inkişaf olan və ya bazara girişi ilə əlaqədar mövcud problemlərin aradan qaldırılması kimi məsələlər zəruri hesab edilir. Bu nəzəriyyə Davis tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bazara girişlə əlaqədar mövcud problemlərin aradan qaldırılması, rəqabət artımının bu artım isə ümumilikdə kredit standartlarının azalmasına səbəb olaraq, böhran şəraiti yaradır.

Maliyyə aktivlərinin öz dəyərini itirməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan maliyyə böhranları valyutanı bank böhranlarının da özünə aid edir. Belə ki, əgər XIX əsrdə maliyyə böhranına yalnız bank sferasında formalaşan böhran kimi baxılırdısa sonrakı dövrlər ərzində böhran anlayışının məzmunu genişləndi. Bir sıra iqtisadçılara görə, bu maliyyə böhranına yüksək tələbin olmasına baxmayaraq,

kapital ehtiyatlarının çatışmazlığıdır. Bununla yanaşı, müxtəlif iqtisadçılar xüsusi böhran anlayışını aşağıdakı formada şərh etmişlər :

- böhranların modelləşdirilməsi – F.Nayt, M.Brukşir, V.Şulz
- likvidlik problemi, maliyyə stabilliyi, böhranın müəyyən edilməsindən transmilli şirkətlərin iştirakı- O.Vilyamson, T.sindler
- hər bir dövlətin iqtisadi stabilliyində böhranın rolunun müəyyən edilməsi – R.Kaqan, Bernanka, C.Morris, Q.Sinazi
- böhranların nəzəri və praktik istiqamətlərinin tədqiq edilməsi – Z.V.Atlas, E.F.Jukov, A.M.Tavisliyev

Maliyyə böhranı iqtisadiyyatın ümumi böhran zamanı iqtisadi böhranın tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bir sıra iqtisadçılar maliyyə böhranını mane sistemində baş verən problemlərlə əlaqələndirmişlər. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, Qryazov 2002-ci ildə özünün “Maliyyə-kredit-ensiklopediya” lüğətində maliyyə böhranı anlayışını şərh etmişdir. O qeyd etmişdir ki, maliyyə böhranla maliyyə institutlarının borcunu ödəyə bilməməsi səbəbindən meydana çıxır. əslində bu yanaşma tam olaraq düzgün hesab edilmir, çünki maliyyənin qeyri sabitliyi, maliyyə böhranının çərçivələri ilə məhdudlaşır.

F.Fon.Hayek isə hesab edirdi ki, həddindən artıq istehsal və dövlətin həddindən artıq maliyyələşməsi və iqtisadiyyatın həddindən artıq kreditləşməsi və tələbin stimullaşdırılması maliyyə böhranlarının yaranmasına səbəb olur. ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, böhranların yaranmasına səbəb olan faktorlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- büdcə gəlirləri ilə xərcləri arasında uyğunsuzluğun olması
- qiymətli kağızların məzənnəsinin qeyri-sabitliyi
- inflyasiya
- təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı qeyri-ödənişləri
- Pul dövriyyəsinə kifayət qədər pul kütləsinin olmaması

Lakin sadaladığımız məsələlərlə yanaşı böhranların yaranma səbəblərini başqa formada da ifadə edə bilərik. Bunlara nəzər salaq.

1. tənzimlənmənin çatışmazlıqların nəticəsində idarəetmədə yaranmış problemlərlə əlaqədar formalaşan böhranlar
2. Kredit ekspansiyası vasitəsilə formalaşan böhranlar
3. iqtisadi sistemdə maliyyə sektorunun hakimliyindən yaranmış böhranlar

B.B.Rubsov böhranla əlaqədar apardığı tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, maliyyə böhranına bank sisteminin böhranı, fond birjasının böhranı, valyuta sisteminin böhranı aiddir.

V.Buyanova görə isə maliyyə böhranının strukturu büdcə, valyuta, pul dövriyyəsi, birja komponentləri vasitəsi ilə müəyyən edilir.

A.Lobanova görə isə maliyyə böhranı özündə bank, valyuta və fond böhranlarını əks etdirir.

K.Rudovoy böhran anlayışının tədqiq edərkən qeyd etmişdir ki, maliyyə böhranı, maliyyə kredit sistemində yaranan natarazlıqdır ki, bu da özünü müxtəlif formalarda kredit maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin stabil olmamasından və milli valyutanın dəyərsizləşməsində və bununla bağlı bir sıra proseslər də göstərir. Bu proseslər də ümum daxili məhsulun səviyyəsinin aşağı düşməsinə və ümumilikdə dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarının formalaşması prosesinin korlanmasına gətirib çıxarır.

F.Mişkinə görə isə maliyyə böhranı daha çox maliyyə aktivlərinin qiymətinin dəyərdən düşməsinə və maliyyə təşkilatlarının müflisləşməsi ilə əlaqədar olaraq, yaranır. O, maliyyə böhranının bir sıra səbəblərini tədqiq etmişdir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. .Fond bazarında qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsi
2. Faiz dərəcələrindəki artım

Tomas Pugel və Çuçunov böhran anlayışını şərh edərkən maliyyə böhranlarına səbəb olan 5 əsas amili qeyd etmişlər. Bunlar müvafiq olaraq ;

1. valyuta riski
2. beynəlxalq şoklar
3. qlobal infeksiya
4. beynəlxalq kreditlər
5. borc öhdəlikləri

Kaminski isə söyləmişdir ki, böhranlar ümumilikdə baş verən hadisələrin yaranma səbəbləri ilə izah edilməlidir. Belə ki, böhran yaranan zaman bu haqda operativ və yüksək tezlikli məlumatı əldə etmək olduqca mürəkkəbdir. Xüsusilə, bank sferası üzrə böhranların başlanğıcında əhali təşvişə düşərsə böhran zamanı depozitlərdə baş verən dəyişikliklər banklarda baş verən problemlərin daha da artmasına səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, bank sferası üzrə problemlər sadəcə olaraq məsuliyyətsizlikdən deyil, eləcə də daşınmaz əmlak qiymətlərin artması və qeyri-maliyyə sektorunda iflasların olması ilə də əlaqəlidir.

D.Skryaba görə maliyyə böhrana maddi alətləri və likvidlik keyfiyyətinin xarici və daxili normal fəaliyyətinin pozulması və aşağı dəyərli qiymətlərin pisləşməsi vasitəsilə risklər nəticəsində maliyyə bazarının fəaliyyətinin pisləşməsinə səbəb olan amillərin məcmusudur. O, böhranla bağlı söylədiyi fikirləri özünün “Qlobal maliyyə böhranı: təbiəti, qarşısının alınması mexanizmləri və iqtisadi sabitləşmə” əsərində tədqiq etmişdir.

Sulaksine görə böhran- cari maliyyə resurslarının kəsiri və yaxud likvidlik kəsirinin birdən-birə baş verməsidir. O, böhranla bağlı söylədiyi fikirləri “Dünya maliyyə böhranlarının siyasi ölçüsü. Fenomenologiya, nəzəriyyə, aradan qaldırılması” əsərində tədqiq etmişdir.

B.A.Raizberq, Lozovskaya görə böhran ümumilikdə ölkənin vəziyyətinin və müxtəlif sferalar üzrə fəaliyyətinin kəskin pozulması nəticəsində istehsal əlaqələrinin zəifləməsi, işsizliyin artması və insan səviyyəsinin kəskin azalmasına özündə əks etdirir.

Amerika tədqiqatçısı Maykl Bordonun təsnifatına görə böhranlar 3qrupa bölünür : bank, borc və valyuta böhranları

Ümumiyyətlə böhranların aşağıdakı növləri mövcuddur :

- satılma böhranı
- birja böhranı
- borc böhranı
- bank böhranı
- suveren defolt

Valyuta böhranı maliyyə böhranının tərkib hissəsi hesab edilir. Ölkənin milli pul vahidinə qarşı inamın itməsi nəticəsində yarana bilər. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik, valyuta böhranın əsas göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. zəif iqtisadi siyasət və makroiqtisadi göstəricilər ;
2. beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının yalnız proqnozları ;
3. gözlənilməz risklərin baş verməsi ;
4. maliyyə bünövrəsinin yetərsizliyi ;
5. əxlaqi risk və asimmetrik informasiya ifadəsi ;

Valyuta böhranın göstəriciləri ilə yanaşı, baş verməsinin əsas səbəblərinə də nəzər salaq.

- ✓ milli valyutaya təsir edəcək səviyyədə inflyasiya proseslərinin baş verməsi
- ✓ uzunmüddətli və qısamüddətli dövrü dəyişmələr
- ✓ milli tənzimləmə ilə dövlətlərarası səviyyədə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi arasında ziddiyyətlərin olması
- ✓ beynəlxalq valyuta münasibətləri hüquqlarına, onların dünya iqtisadiyyatındakı roluna uyğun beynəlxalq sistemin təşkili prinsiplərini, natamamlığı
- ✓ ödəmə balanslarının xroniki passivliyi
- ✓ ölkələr arasında qeyri-bərabər inkişafın güclənməsi
- ✓ Milli pul vahidinə olan inamın itməsi

Borc böhranı maliyyə böhranına daxil olan digər bir böhran növü hesab edilir. Borc böhranından iqtisadçılar tərəfindən geniş formada təhlil edilmişdir.

Tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, borc böhranı subyektlər və kreditorlar qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən yaranır. Bu baxımdan bank böhranı ilə borc böhranı arasında oxşarlıq ola bilər. Lakin bu anlayışlar arasındakı əsas fərqi münasibətlərin subyektidir. Borc dövrünün təhlili zamanı maliyyə məsələləri tədqiq edildiyi halda, bank böhranı üçün daha çox bank institutları nəzərdən keçirilir. Ondan da əlavə bank böhranı, adətən kredit problemlərinin təhlil edilməsi və kredit böhranı özündə əks etdirir, borc böhranı isə daha çox borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliklə əlaqəlidir.

1.2. Dünya iqtisadiyyatında böhranların xronologiyası və mahiyyətinin təkamülü və təsnifatı

Dünya iqtisadiyyatında böhranların yaranmasının xronologiyasına nəzər salsaq görə bilərik ki, təxminən 2 əsrdür dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrindən bank sisteminin tənəzzülə uğraması, qiymətlərin aşağı düşməsi, işsizliyin səviyyəsinin artması ilə nəticələnən müxtəlif tipli iqtisadi böhranlar müşahidə edilir. Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda böhrana əsasən tələb təklifin pozulması nəticəsində yaranan bir hadisə kimi xarakterizə olunur. Lakin bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, əvvəllər böhran daha çox kənd təsərrüfatı istehsalı sferasında baş verirdi. Xüsusilə sənaye istehsalı ilə kənd təsərrüfatı arasında tələb təklif tarazlığının pozulması böhranlara səbəb oldu. Lakin artıq 20-ci əsrdə iqtisadi böhrandan bir sıra ölkələrin sərhədləri çərçivəsində yaranmağa başladı. Bununla

yanaşı, müasir dövrdə qloballaşan dünyada beynəlxalq xarakterli böhranlar da yaranmağa başladı.

Böhranların yaranmasının xronologiyasına nəzər salsaq görürük ki, tarixdə ilk beynəlxalq böhran 1825-ci ildə yaranmışdır. Əvvəllər yaranan böhranları daha çox müharibələr, müxtəlif təbii fəlakətlər səbəbi ilə yaranırdı. Lakin sənaye istehsalının inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq 19-cu əsrdən etibarən böhranların yaranmasının səbəbi daha çox sənaye istehsalı ilə ödəmə qabiliyyətli tələb arasında tarazlığın pozulmasının da əlaqədar olmuşdur. İlk böhran qeyd etdiyimiz kimi 1825-ci ildə İngiltərədə yaranmış, daha sonra 1936-cı ildə Amerikada da meydana gəlmişdir. Bu dövrdən etibarən isə 8-10 il aralıqla dünyanın müxtəlif qitələrində böhranlar baş vermişdir.

1825-ci ildə böhranın yaranmasının əsas səbəbi kapitalın Böyük Britaniyadan Amerikanın müstəqil dövlətlərinə kütləvi axını olan və London birjasında müxtəlif əməliyyatların həcmnin artması səbəbi ilə yaranmışdır. Bu böhran ölkənin qızıl ehtiyatlarının kəskin şəkildə azalmasına, eləcə də kütlə böyük qismi istiyə, işsizliyə və ticarət balansının pozulmasına səbəb olmuşdur. ixracatın azalmasına, nəticə etibarilə Latın Amerikasının ölkələrinin büdcə gəlirlərində də azalmalara səbəb olmuşdur.

Dünyada ilk böyük global iqtisadi böhran isə 1857-ci ildə baş vermişdir. bu böhranın yaranma səbəbi dəmiryolu şirkətlərinin kütləvi şəkildə iflası ilə əlaqəli olmuşdur. Bu böhranın nəticələrinə nəzər salaq :

1. böhran tezliklə dünyanın bir sıra ölkələrinə də təsir göstərirdi
2. Amerikada pampıq istehlakı 29% azaldı
3. Rusiyada çüyün istehsalı 19%, pampıq isə 15% azaldı
4. Böyük Britaniyada gəmiqayıma sferasının fəaliyyəti 27% aşağı düşdü
5. Fransada çüyün istehsalı 15%, pampıq isə 17% azaldı

Bu dövrdən sonra tarixdə baş verən növbəti böhran 1873-cü ildə yaranmışdır. Bu böhran beynəlxalq səviyyəli maliyyə böhranı idi. Bu böhranın yaranmasının

əsas səbəbi isə Almaniyada, Avstriyada daşınmaz əmlak bazarlarındakı yüksəliş və Latin Amerikasında kredit yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdur. Böhran tezliklə zəncirvari formada Avropanın bir sıra ölkələrinə də sıçradı. Bunun nəticəsində, Vyana , Amsterdamda və bir sıra Avropa şəhərlərində fond birjalarının düşməsi ilə müşayiət edildi. Bu böhran 5 il davam etdi və müddət ərzində Sakit Okean dəmiryolu şirkətinin baş maliyyəçisi iflas etdi. Nyu-York fon birjalari dəyərdən düşdü. 1873-1878-ci illərdə davam edən bu böhran illəri ərzində Latin Amerikasıda ölkələrində kreditlərə tələblərdə yüksək artım müşahidə edildi.

1893-cü ildə Amerikadakı təlaş gümüş bazarlarında alqı-satqı ilə əlaqədar qəbul edilən Gümüş Paktı ilə əlaqələndirirlər. Bu paktın qəbul edilməsindən sonra investorlar bütün qızıl ehtiyatlarının ölkədən çıxarmağa başladılar. bu isə pul təklifinin pozulmasına və beləliklə də bankların fəaliyyətində də qeyri-tarazlıq hallarına səbəb oldu.

Tarixdə 1907-ci ildə baş verən böhran əvvəlki illərin böhranlarının nisbətən daha güclü idi. Bu böhranın yaranmasının əsas səbəbi İngiltərədə qızıl ehtiyatlarının artırılması məqsədi ilə uçot dərəcəsinin 3.5%-dən 6%-dək qalxması olmuşdur. Bu böhranın nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. böhran Amerikada kapital axınına səbəb olmuş, iş fəaliyyəti aşağı düşmüşdür
2. bankların iflası prosesi başlanılmışdır
3. pul kütləsinin həcmi kəskin azalmışdır
4. iqtisadi ressesiya vəziyyəti yaranmışdır
5. böhran Avropanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır
6. işsizliyin səviyyəsi artırmışdır.

Tarixdə növbəti maliyyə böhranı 1914- cü ildə baş verdi. Birinci dünya müharibəsi ilə əlaqədar yaranan bu böhranın əsas səbəbi Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa və Amerika dövlətləri tərəfindən hərbi əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə xarici emitentlərinin kağızlarının topdan satışının reallaşdırılması səbəb olmuşdur. buranın digərlərindən əsas fərqi eyni vaxtda bir

neçə ölkədə baş verməsidir. Böhran dünyanın əksər ölkələrində əmtəə pul bazarlarının dəyərinin düşməsinə səbəb oldu.

Növbəti böhran 1920-1922-ci illəri əhatə edir. Bu qəhrəman 1-ci dünya müharibəsindən sonra istehsalın azalması və milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin artması, başqa sözlə deflyasiya prosesləri ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Tarixin yadda qalan ən böyük böhranlarından biri 1929-1933 Böyük depressiya illəri ərzində baş vermişdir. 1929-cu ildə New York Fond Birjasında səhmlərin qiymətinin kəskin düşməsi tarixdə “Qara Cümə Axşamı” adı ilə adlandırılmışdır. bu böhranın nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. qiymətli kağızların dəyəri 70%-ə qədər düşdü ;
2. dünya valyutaları üçün qızıl standartı ləğv edildi ;
3. kapitalist ölkələrində sənaye istehsalının həcmi 47%
4. gəmiqayırma istehsalı 85%
5. polad əridilməsi və kömür istehsalı 62%
6. xarici ticarət dövriyyəsi 65%
7. əhalinin real gəliri 59% azaldı
8. bu illər ərzində 5760 bank iflasa uğradı
9. bankların iflasa uğraması ilə əlaqədar ölkədə fəaliyyət göstərən bir sıra müəssisələrdə tənəzzülə uğradı.
10. əhalinin bank sferasına qarşı inamı itdi.
11. dünya üzrə sənaye istehsalı 30 il əvvəlli səviyyəyə qədər azaldı
12. səhmlərin qiyməti kəskin şəkildə düşdü

Böhran nəticəsində bir sıra sosial problemlər də meydana gəldi. Dünyanın bir sıra sənaye ölkələrində fəhlə çıxışları geniş vüsət aldı. Böyük Depressiyanın yaranmasına dair iqtisadşılar müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. bu yanaşmalara nəzər salmaq :

- ✓ Keynsçilərə- böhranın əsas səbəbini pul kütləsinin çatışmazlığı ilə əlaqələndirirdilər ;

- ✓ Monetarislər- böhran səbəbini FRS monetar siyasətinə əsaslandırırırdılar
- ✓ Marksistlər- böhran səbəbini istehsal artıqlığında görürdülər

Böhranın yaranma səbəbləri ilə yanaşı, onun aradan qaldırılması məqsədilə 30-cu illərin əvvəllərindən, müxtəlif sferalar üzrə dövlətin fəaliyyətini daha da artırıldı. Bununla yanaşı, böhrandan çıxmaq məqsədilə 3 istiqamətdə müxtəlif təkliflər irəli sürüldü. Bu təkliflərə müvafiq olaraq

1. Fransa və Skandinaviya ölkələrinə xarakterik olan müxtəlif sosial islahatların həyata keçirilməsi
2. Amerikada Ruzveltin yeni xətt siyasətinin tətbiqi
3. Almaniya, İtaliya və Yaponiya kimi ölkələrdə istifadə edilən totalitar istiqamət

Ruzveltin böhrandan çıxış istiqamətində təklif etdiyi Amerikan variantı modelinin əsas ideyası dövləti, ictimai sferanın bütün sahələrini müdaxilə etməsi ilə əlaqəlidir. Burada hökumətin əsas məqsədi sahibkarlararası münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə alıcılıq qabiliyyətini bərpa etməkdən ibarət idi. Bunun üçün isə dövlət hər şeydən öncə bank islam maliyyə sistemi üzrə islahatları yerinə yetirməli idi. etməz, bu isə vəziyyəti müvafiq olaraq bank və maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə 70-ə yaxın qərar qəbul edilmişdir.

Tarixdə baş vermiş növbəti böhran 2-ci Dünya Müharibəsindən sonra 1948-49-cu illəri əhatə edən iqtisadi böhran olmuşdur. Bu böhran əsasən, Kanada və Amerikaya aid edilib, ümumilikdə bu illər üzrə olan sənaye məhsullarının həcmində kəskin azalma ilə müşayiət edilmişdir.

1957-58-ci illəri əhatə edən dünya iqtisadi böhranı isə Amerika, Kanada, Niderland və bir sıra kapitalist ölkələrinə aid edilir. Bu böhran nəticəsində sadaladığımız ölkələrdə işsiz əhəlinin sayı 10 milyon nəfərə çatmışdır.

Tarixdə 1929-1933-cü il böhranı ilə eyni səviyyədə hesab edilən böhran 1973-cü ildə Amerikada başlamış və tezliklə bütün ölkələrə yayılmışdır. Onun hər

tərəfdən əhali gəlirlərinin aşağı düşməsinə, işsizliyin səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. 1973-cü ildə bir il ərzində səhmlərin kursu Yaponiyada 18%, Amerikada 34%, Almaniyada 42%, Fransada 28% aşağı düşmüşdür. Bununla yanaşı həmin il OPEC”ə üzv ölkələrin neftin həcmnin azaldılmasına dair qəbul etdiyi qərar öz növbəsində energetika böhranının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

1994-cü il tarixdə Meksika böhranı adlanır. Bu böhran kəndli üsyanı və hakim siyasi partiyanın prezidentliyə əsas namizədin öldürülməsindən sonra başladı. Bu böhranı iqtisadçılar həm də “Tekila” adlandırmışlar. Bununla yanaşı, bu böhran müstəqil borc öhdəliklərinin böhtanı kimi təsnif edilir. Lakin hökumət böhranın nəticələrini aradan qaldırılması məqsədilə ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi və bununla yanaşı, bir sıra islahatlar həyata keçirmişdir. Həyata keçirilən islahatlarla yanaşı, bu dövrdə dünyanın bir sıra ölkələrini Meksikaya maliyyə yardımı göstərdilər.

1997-1998-ci illərdə Cənub Şərqi Asiyada və 2000-2002-ci illərdə Amerikada baş vermiş böhranlar investisiyaların həcminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Dünyanın bir sıra ölkələrində xarici investisiya axını azalmış və statistik göstəricilərə əsasən 179 mlrd Amerika dollarından 142 mlrd ABŞ dollarına qədər düşmüşdür. bu böhranın nəticələri özünü Asiya regionunda daha çox göstərmişdir. Belə ki, bu region üzrə investisiya payı 49% təşkil etdiyi halda böhran nəticəsində 28%-ə qədər düşmüşdür.

Bunun əksinə olaraq Avropa ölkələri bu böhrandan faydalanmışdır. Belə ki, birbaşa xarici investisiyanın həcmi bu ölkələrdə 79% artaraq 16,3 mlrd. ABŞ dollarından 29 mlrd. ABŞ dollarına qədər qalxmışdır. 1997-ci ildən etibarən başlayan Cənub-Şərqi Asiya böhranı ilk növbədə Tailanda, daha sonra isə Malayziyaya, İndoneziyaya və Cənubi Koreyaya öz təsirini göstərmişdir [10, 193]

Cədvəl 1.1. Cənub-Şərqi Asiyanın ayrı-ayrı ölkələrində maliyyə böhranın nəticələri (01.07.1997- 18.02.1998-ci illər)

Ölkə	Milli valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsi, %	Fond birjalarında səhmlərin məzənnəsinin aşağı düşməsi, %	Səhm bazarının kapitallaşması, oktyabr 1997-ci il, mlrd. dollar	Səhm bazarının kapitallaşması, fevral 1998-ci il, mlrd. dollar
İndoneziya	72.5	79	54.2	14-20
C.Koreya	49.2	33	92.7	56-65
Tailand	42.1	46.9	32.9	13-20
Malayziya	32	58.6	137.2	72-80
Sinqapur	14	44	-	-

2007-2008-ci illəri əhatə edən qlobal maliyyə böhranı amerianın daşınmaz əmlak bazarlarında möhtəkirlikdən yaranmışdır. Böhran tezliklə dünyanın bütün ölkələrindəki bank sektoruna öz təsirini göstərmişdir.

Bank sferası üzrə qeyri-müəyyənliyin yaranması və tarazlığın pozulması dünyanın əksər dövlətlərində kredit borclarının artımına , əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin yüksəlməsinə gətirib çıxardı. Amerika bank sferasında başlanan bu böhran tezliklə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinə, eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələrinə də öz təsirini göstərdi. Böhranın baş verdiyi dövrdə analitiklər hələ də bununla bağlı vahid bir qərara gələ bilməmişdilər. Ancaq bununla belə, bu böhranın qlobal iqtisadiyyata ağır zərbə vuran tarixin ən böyük və ən dağıdıcı böhranlarından biri oldu.

Qlobal maliyyə böhranının yaranması səbəblərini müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən şərh edilmişdir. Bu fikirlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, maliyyə böhranının əsas səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir

1. İnlyasiya
2. ticarət əlaqələrinin pisləşməsi
3. böhranın baş verməsindən əvvəl bazarlarda yaranan panika
4. böyük kredit ekspansiyası
5. Banklar tərəfindən riskli əməliyyatların icra edilməsi
6. spekulyativ əməliyyatlar
7. maliyyə bazarlarının liberallaşması
8. olduqca mürəkkəb struktura malik olan maliyyə aktivlərinin ədalətli qiymətlərin qeyri müəyyənliyi

1.3. Qlobal iqtisadi böhranların iqtisadi inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsi

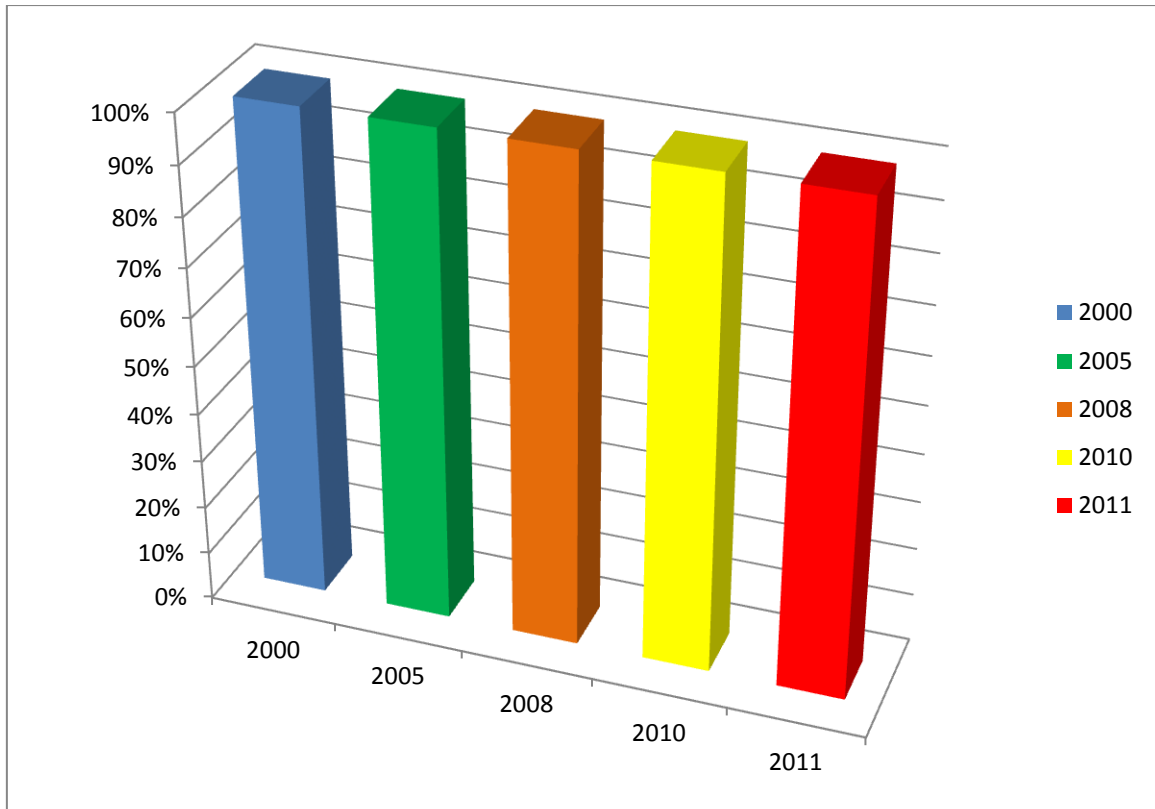
İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünya ölkələri 2 qrupa ayrılır. inqilab etmiş ölkələrdə inkişaf etməkdə olan ölkələr.hazırda inkişaf etmiş ölkələr dünya iqtisadiyyatına hakim mövqeyə malikdirlər. Bu ölkələr dünyaya universal formada təsir göstərmək qabiliyyətinə malik olub, orada gedən daxili və xarici iqtisadi siyasət dünya təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi çıxış edir və ümumilikdə dünya bazarının mövcud vəziyyətini müəyyənləşdirir. inkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr istər elmi texniki tərəqqinin inkişafı baxımından, istərsə də digər ölkələrdən asılılıq, istehsal və sosial infrastrukturların zəifliyi, işsizlik, təhsil səviyyəsi və bununla bərabər bir sıra məsələlərlə əlaqədar geri qalırlar. Bu ölkələrin sadaladığımız məsələlərlə əlaqədar qeyri qalmağının öz

tarixinin sosial iqtisadi səbəbləri mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrə. valyutaların dünya miqyasında istifadə olunan beynəlxalq ödəmə və yığım vasitəsi hesab edilən ölkələr aid edilir. Buna misal olaraq Avronu, Amerika dollarını, Böyük Britaniya funtunu göstərə bilərik. dünyanın ən vacib maliyyə qurumları və transmilli banklar da məhz bu ölkələrin ərazisində yerləşir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, ölkələr arasında qeyri-bərabər inkişafı daha da böyüdür. Bu qeyri bərabər inkişaf zamanı inkişaf etmiş ölkələrin daha da inkişaf etməsinə, digərlərinin isə bəzən zəifləməsinə gətirib çıxarar. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, tarixi dövr ərzində baş vermiş qlobal iqtisadi böhranlar məhz bu ölkələrin iqtisadi inkişafına müxtəlif cür təsir göstərmişdir. Xüsusilə 2007-2008-ci illərdə baş vermiş qlobal maliyyə böhranının həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə müxtəlif formada təsir göstərmişdir. Böhran tezliklə Avropa ölkələri daxil olmaqla Yaponiyaya qədər çatdı. Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, böhrandan əvvəl dünya ticarətinin artım tempin 8.85% təşkil edirdi. Lakin böhranla bərabər, əmtəə və xidmətlərə tələbin aşağı düşməsi dünya ticarətinin artım tempində də geriləməyə səbəb oldu.

2008-ci ildə dünya üzrə ÜDM artımı 1.94% təşkil etsə də, böhran nəticəsində bir il ərzində 2-ci dünya müharibəsindən sonra ümumdaxili məhsulun həcmində yüksək tempdə azalma müşahidə edilmişdir.

Diaqram 1.1. Amerikada borcun ÜDM-yə olan nisbəti

Mənbə : <http://www.imf.org/external/index.htm>

Ekspert Corc Sorousun Qlobal maliyyə böhranı ilə əlaqədar apardığı tədqiqatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, valyutaya inamsızlıq nəticəsində onlar real aktivlərə keçirməyi tendensiyası yarandı. Bu isə nəticə etibarilə, əmtəə sferasına təsir göstərərək, neft və qızılın qiymətinin yüksəlməsində özünü göstərdi. Lakin 2009-cu ildə vəziyyət əksinə oldu və deflyasiya özünü biruzə verdi. Bunun isə əsil səbəbi Amerika Federal Ehtiyat Fondu tərəfindən uçot dərəcələrinin 0-a yaxın bir həddə qədər endirməsi qiyam baş verdi.

Amerika ilə müqayisə edərək Yaponiya haqqında qeyd edə bilərik, iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Amerikadan sonra 2-ci yeri tutan Yaponiyada ümumdaxili məhsulu dünya ümumdaxili məhsulun 7%-ni təşkil edir. Yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik Yaponiya belə qlobal maliyyə böhranının təsirindən yan keçə bilmədi. Maliyyəböhranının mənfi təsirlərindən zərər görməmək üçün Yaponiya Mərkəzi Bankı maliyyə bazarına dəstək göstərmək məqsədi ilə bank tərəfindən əvvəlcədən ayrılan pul vəsaitinin 35mls dollarını bura istiqamətləndirməklə bağlı qərar qəbul etdi. Bununla yanaşı Yaponiya ixrac ypnümlü ölkədir. Bu ixrac

xüsusilə yüksək texniki məhsulların, Qərb dövlətlərinə ixracına özündə əks etdirir. Lakin belə bir dövrdə qlobal maliyyə böhranın Qərb ölkələrində hökm sürdüyünü nəzərə alaraq ixrac məhsullarına tələb də avtomatik olaraq azaldı. İxrac tələbin aşağı düşməsi Yaponiyada ümumdaxili məhsulun azalmasına səbəb oldu. Xüsusilə avtomobil və elektronikaya tələbin azalması, 2008-ci ilin 2-ci yarısından etibarən Yaponiyada iqtisadiyyatı böhrana məruz qoydu. Sadaladığımız bütün bu məsələyə müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, Yaponiyanın avtomobil sektoru üzrə ağır bir dövr başladı. Avtomobil sektoru üzrə ixracın həcmi 50 il əvvəlki səviyyəyə qədər düşdü. Bu isə öz növbəsində, işsizliyin artmasına və avtomobil şirkətlərinin iflasına səbəb oldu.

Amerikada başlayan böhran tezliklə Avropaya da öz təsirini göstərdi. İlk İslandiyanın 3 əsas bankını iflas etdi və inflyasiya səviyyəsi 17%-ə qədər yüksəldi. Dünyanın bütün qitələrinə öz təsirini göstərən böhran qlobal ticarət, maliyyə vasitəsi ilə Avropanın bir sıra ölkələrinə yayıldı. Avropada bankların iflas etməsi azalan maliyyə imkanları böhranın yüksəlməsinə səbəb olmuş və Avropa üzrə böhranı iqtisadi tənəzzülü daha da artıraraq Amerika üzrə mənfi nəticələri də ötüb keçmişdir.

Bununla yanaşı, qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud vəziyyəti və iqtisadiyyatın inkişaf etməsi, müəyyən mənada inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdır. Bu zaman əgər böhran inkişaf etmiş ölkədən başlayarsa, bu ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir göstərsə, belə olduqda, inkişaf etməkdə olan ölkələrə də keçir. XXI əsrdə inkişaf etməkdə olan ölkələr də daxil olmaqla dünyanın bir sıra ölkələrində yüksək iqtisadi artım tempi müşahidə edilir. Dövlətlərin əksəriyyətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əmtəə və maliyyə bazarlarının inteqrasiya edir. İqtisadi artımın yüksəlməsi və iqtisadi inkişafına nail olmağın əsas səbəbi kimi beynəlxalq konyunkturanın güclü olması göstərilir. Belə ki, qloballaşan dünyada iqtisadi resurslara tələbin artması bu resursların qiymətinin yüksəlməsinə, eləcə də risk faktorlarının aşağı olmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr öz resurslarından və resurs

potensialından daha yüksək formada istifadə edirlər. Belə olduqda isə onlar öz potensialından istifadə edərək yüksək inkişaf edirdilər. Elə buna görə də bir sıra iqtisadçılar belə hesab edirdi ki, baş verən hər hansı böhran inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir göstərməyəcək. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın artım tempi 2008-ci ildə artmaq davam edirdi. İlin sonunda dünyanın əsas iqtisadi resurslarının dəyərdən düşməsi ilə böhranın inkişaf etməkdə olan ölkələrə də təsir göstərdi.

Cədvəl 1.2. Dünyanın müxtəlif ölkələrində qlobal maliyyə böhranının təsir dərəcəsi [8, 73]

Göstəricilər	İnkaş etmiş ölkələr	İnkişaf etməkdə olan ölkələr	Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr
ÜDM-in dinamikası (il ərzində artımı, %)	-5	2	-10
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi (il ərzində artımı, %)	-5	5	-10
İnfilyasiya (il ərzində artım)%	defilyasiya	2	10
İşsizlik, %	10	5	8
Fond bazarının aşağı enməsi (max, dəfə)	2.5	4	5
Canlanma və inkişaf mərhələsi	2010-cu ilin II yarısı-2011-ci il	2009-cü ilin II yarısı-2010-cu il	2011-2012-ci illər

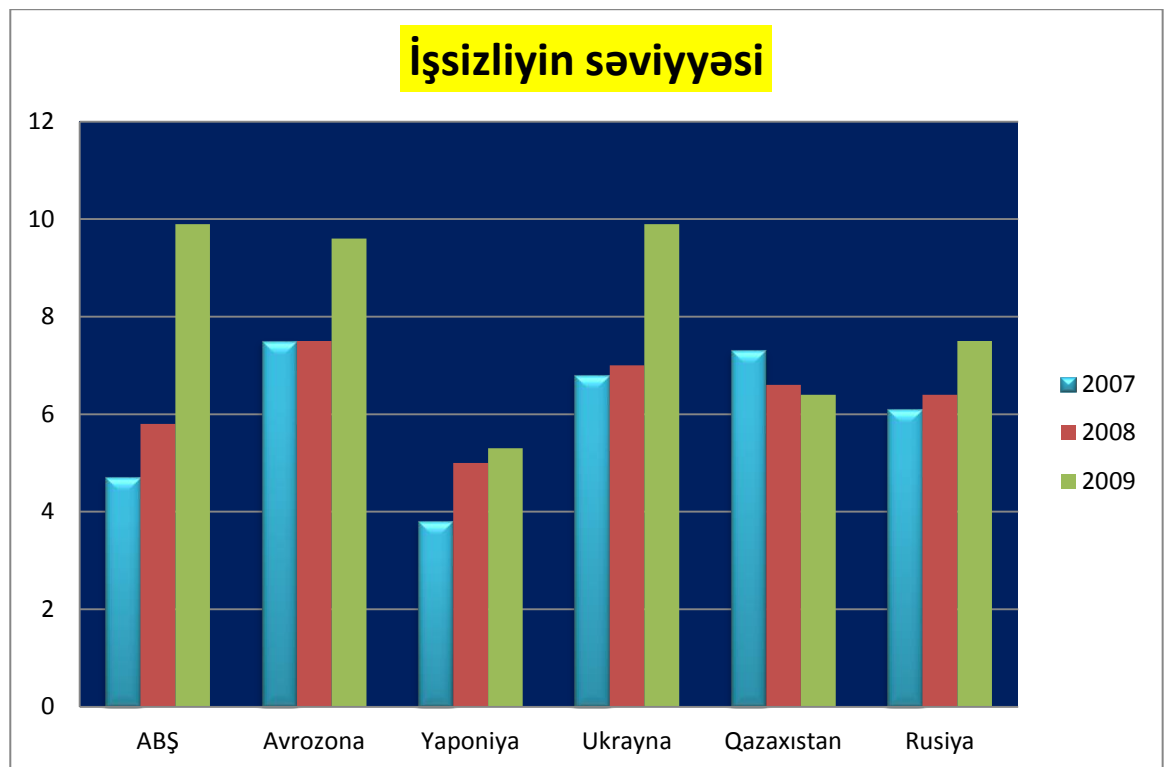
Cədvələ əsasən qeyd edə bilərik ki, böhran keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə daha çox təsir göstərmişdir. Böhran dövlətlərin iqtisadi inkişafına müxtəlif formada təsir göstərmişdir.

Belə ki, istehsalın aşağı düşməsi daha çox Ukrayna və Latviyada müşahidə edilmişdir. Bu ölkələrdə ümumi daxili məhsul 10-20% arasında aşağı düşdüüyü halda, Qazaxıstanda sadəcə 2% enmə müşahidə edilmişdir.

İşsizliyin səviyyəsini təhlil etdiyimiz zaman görə bilərik ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi daha az olmuşdur. Lakin bu ölkələrdən fərqli olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi yüksək idi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sistemində xarici kapitalın çoxluğu böhranın təsirinin bu ölkələrdə daha kəskin hiss olunmasına səbəb oldu. Böhranın başlaması ölkələrdən xarici kapitalın axını baş verdi. Bununla yanaşı, böhran şəraitində olsa belə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi inkişaf daha yüksək tempə gedirdi. Bu, tempi iqtisadi göstəricilərə əsasən də görə bilərik.

Diaqram 1.2. İşsizliyin səviyyəsi [12, 68]

Diaqrama əsasən qeyd edə bilərik ki, işsizliyi, inkişaf etməkdə olan ölkələr nisbətən inkişaf etmiş, orada da daha yüksək olmuşdur. Bununla yanaşı bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işsizlik öz sabitliyini qorumuş, hətta bəzi illər üzrə azalma belə müşahidə edilmişdir.

Böhranın yayılma mexanizminə diqqət yetirsək görə bilərik ki, 2008-ci ilin sonu və 2009-cu ilin əvvəlində inkişaf etmiş ölkələrə yayılan böhran dalğası inkişaf etməkdə olan ölkələrə də çatdı. Bu zaman böhranın yayıldığı kanallar

vasitəsilə əvvəllər iqtisadi artım “idxal” olunurdu. Böhranın inkişaf etməkdə olan ölkələrə çatması özü ilə birgə bir sıra problemlər gətirdi. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir :

1. inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əmtəə və xidmətlərə olan tələb aşağı düşdü.
2. inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya cəlb edilməsi ilə bağlı investorların öz üzərlərində risk götürmə ehtimalı da bununla əlaqədar marağı zəiflədi.
3. bir sıra ölkələrində qeyri sabit valyuta məzənnəsi problemləri yarandı.
4. Milli valyutaların dəyərdən düşməsi bank sferası üzrə problemlə kreditlərin sayının artmasına səbəb oldu.
5. Enerji və xammal resurslarının qiyməti aşağı düşdü

Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına əsasən, qlobal maliyyə böhranının zərbəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrə daha çox təsir göstərdi. Bunun səbəbi odur ki, məhz inkişaf etməkdə olan ölkələr enerji və xammal resursları baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdırlar. Belə olduqda isə böhran inkişaf etmiş ölkələrin təsir göstərdiyi zaman o ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrdən hər hansı bir xammal və enerji , alım gücü azalır. Bu isə dolayı yolla inkişaf etməkdə olan ölkələrə böhranın ikiqat təsir göstərməsinə səbəb olur.

Böhran ərəfəsində Latviya, Estoniya, Litva, Çin, Brazilya kimi ölkələr nisbətən öz iqtisadi artım gücünü qoruya bildilər. İqtisadi artım tempi yüksək fərqlə azalmasa da əvvəlki illərlə müqayisədə artmadı. Bunun əsas səbəbi isə daxili tələbin yüksək olması ilə əlaqəlidir.

Bir sıra ölkələrdə valyutaların dəyərdən düşməsi maliyyə sektorunda riskli kredit portfellərinin həcmnin artmasına, ölkədən kapital axınına və beləliklə də ümumi daxili məhsulda borcların artmasına gətirib çıxardı.

FƏSİL II. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA İQTİSADİYYATINDA BÖHRANLARIN YARANMASI SƏBƏBLƏRİ, FORMALARI VƏ MÜBARİZƏNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. İqtisadiyyatın qloballaşmasının mahiyyəti, təkamülü və nəticələri

İqtisadiyyatın qloballaşmasının müasir dövrdə iqtisadi inkişafın ən vacib xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə də elmi texniki tərəqqinin və qlobal problemlərin getdikcə kəskinləşməsi müasir dövrdə dünya ölkələri arasında informasiya mübadiləsinin güclənməsi, qloballaşmanın gedişini daha da sürətləndirir. Bununla yanaşı, iqtisadi fəaliyyəti amillərinin qarşılıqlı yerdəyişmələri və eləcə də əmək bölgüsünün məzmununu dərinləşməsi prosesi baş verir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün və keyfiyyətə yeni məzmun kəsb etməsi, qlobal səviyyədə əmtəə əmək, kapital resursları bazarlarının formalaşması və təbii mühitin texnogen təsir problemlərinin belə müəyyənləşməsindən və eləcə də millətlərarası münaqişələrin kəskinləşməsindən və özünü bir sıra proseslərdə tapır.

Bəşər cəmiyyətinin müxtəlif dövrlərində iqtisadçılar tərəfindən dünyanın dərk edilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar olduqca fərqli olmuşdur. Lakin üçüncü minilliyin astanasında dünyada qlobal problemlərin həlli ilə əlaqədar vahid baxış yaranmağa başladı. Bunu müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, qloballaşma anlayışının yaranması və istifadə edilməsinin cəmi 20 yaşı var. Bu anlayışdan ilk dəfə 1983-cü ildə T.Livit istifadə etmişdir. Bu baxımdan o qloballaşmanı müasir iqtisadiyyatın çox spesifik bir halı kimi dəyərləndirilir. Bu qloballaşmadan çox məhsullar istehsal edən transmilli korporasiyaların birləşməsi fenomeni kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu termin daha sonradan geniş mənada Harvard biznes məktəbində istifadə edilməyə başlanmalıdır. Bu məktəbin nümayəndəsi yapon tədqiqatçısı Ome 1990-cı ildə çap etdiyi “Sərhədsiz dünyam” kitabında qeyd etmişdir ki, bu gün dünya iqtisadiyyatı Triadanın (Aİ, ABŞ, Yaponiya) 3 qarşılıqlı asılılığı ilə müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı o qeyd edirdi ki, dünya iqtisadiyyatının müasir mərhələsində bir sıra ölkələrin iqtisadi millətçilik siyasəti icra etmələri artıq mənasızdır. Müasir dövrdə iqtisadi sferada öz gücünü göstərən və güclü aktyor rolunda çıxış edənlər məhz qlobal şirkətlərdir. Bu fikirlə bəzi tədqiqatçılar razı olmasa da, qloballaşma anlayışının məzmunu, onun çıxış nöqtəsi kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı, borclanma və çox cəhətli xarakter daşdığı üçün

birmənalı formada təklif vermək düzgün hesab edilmir. İqtisadiyyatın qloballaşmasının məzmunu və ümumilikdə, bununla bağlı aparılan tədqiqatlara əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, qloballaşma proseslərinin əsasında texniki, texniki, nəqliyyat, kommunikasiya, eləcə də dünyada baş verən bir sıra inqilabi dəyişikliklər dayanır. Bundan fərqli olaraq bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qloballaşma dedikdə, sadəcə texniki texnoloji sahədə baş verən dəyişikliklər deyil, sadəcə olaraq, internetin geniş tətbiqi vasitəsilə virtual iqtisadiyyatın hərəkət mexanizmi başa düşülür.

Qloballaşmanın məzmunundan danışarkən qeyd etməliyik ki, bu anlayış həm də bütün ictimai elmlərin öyrənmə predmetinə aid edilir. Bu elmlərin isə hər birinin özünəməxsus kateqoriyaları mövcuddur. Buna müvafiq olaraq ictimai elmlər baxımından qloballaşmanın 5 əsas istiqamətinə nəzər salaq. Bunlar müvafiq olaraq aşağıdakılardan ibarətdir

- ✓ iqtisadiyyatın regional tamlaşması
- ✓ maliyyə qloballaşması
- ✓ qlobal çox milli kampaniyalar
- ✓ dünya ticarətin intensivləşməsi
- ✓ konvergeniya meyillərinin artması

Bununla yanaşı, tədqiqatçılar tərəfindən transmilliləşmə proseslərinin qloballaşması kimi termindən də geniş istifadə edilir. Bu terminin məzmunu daha çox lokal iqtisadi mənafeələrin mərkəzləşməsini özündə əks etdirən idarəetmə sistemlərinin formalaşması hesab edilir.

Elmi texniki tərəqqinin yüksək inkişaf nəticəsində texnoloji elmlərin nümayəndələrini texniki qlobalizmi və yaxud bir sıra ölkələrdə yaranan yeniliklər barədə vahid texnoloji biliklər kompleksinin tətbiqini bununla yanaşı, rabitə, nəqliyyat, istehsal sferaları üzrə texnoloji makro sistemin yaranmasını zəruri hesab edirdilər.

Bununla yanaşı, fəlsəfə elmi də qloballaşmaya biganə qalmamışdır. Filosoflar dünyada baş verən ümumbəşəri dəyərləri müzakirə etmiş və onunla bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirmişlər. O dövrdə hələ Kant əbədi dünya vahid dünya hökuməti ideyalarının tətbiqi haqqında bir sıra fikirlər söyləmişdir.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik, müxtəlif istehsalatı üzrə tədqiqatçıların qloballaşmanın verdiklərini izah və təriflər fərqlidir. Bu anlayışın məzmunu ilə əlaqədar vahid fikir demək olar ki mövcud deyil. Ona görə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində bu anlayışa aşağıdakı formadan tərif verə bilərik.

1. qloballaşmanın qarşılıqlı asılılığının qəbul edilməsidir.
2. qloballaşma uzun dövr ərzində inkişaf edən tarixi bir prosesdir.
3. qloballaşma vahid danışıq normalarına riayət etmək, universallaşma və dünya üzrə vahid prinsiplərlə yaşamaq deməkdir.

Qarşılıqlı asılılığın artması iqtisadiyyatın qloballaşması baxımından qlobal sferadan transmilli idarəetmə strukturlarının qlobal şirkətlərinin əsas subyektlər kimi çıxış etməsinə şərait yaratdı. Bununla yanaşı, beynəlmilləşmə prosesi davam qloballaşmanın tərkib hissəsi kimi çıxaraq, transmilliləşmə mərhələsində bir sıra istehsal komplekslərinin yaranmasına gətirib çıxaran da. Bu şirkətləri nəhəng sənaye transmilli sistemində inteqrasiya olunaraq, ümumilikdən dünya üzrə ticarət və sənaye kapitalın sahibkarların əllərindən çıxaraq maliyyə kapitalının əlində cəmləşdirmişlər. Dünyanın bir sıra ölkələrindən gəlir əldə edən transmilli korporasiyalar, həddindən artıq maliyyə ehtiyatlarını öz əllərində toplayır. Belə ki, bu artıq o səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, bəzi transmilli korporasiyaların valyuta ehtiyatlarını dünyanın mərkəzi banklarının birlikdə malik olduqları maliyyə ehtiyatlarının bir neçə dəfə çoxdur. Onlar üçün bu müəyyən mənada qlobal maliyyə qeyri sabitliyi baxımından olduqca riskli hesab edilir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə transmilli korporasiyaların rolu və fəaliyyət miqyasının geniş olmasını onların istehsal güclərini əllərində saxlaması baxımından, çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, təkcə 1980-ci

illərin sonunda dünyada 10000-dən çox korporasiya fəaliyyət göstərirdi. dünyanın 130-dan çox ölkəsində bu korporasiyaların 90000 filialı fəaliyyət göstərir.

Transmilliləşmə prosesinin tərkib hissəsi kimi hesab edilən bu nəhəng korporasiyaların təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi baxımından çox mühüm rolunu oynayaraq milli təsərrüfatlar arasında maneələrin qaldırılmasına təsir göstərir. Transmilliləşmə prosesinin güclənməsi, qloballaşan dünyada transmilli korporasiyanın rolunu daha da artırmışdır. Bu həmdə dünyanın müxtəlif ölkələrin regionları arasındakı maneələrin aradan qaldırılması baxımından “xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşması” anlayışı kimi də bir sıra ədəbiyyatlarda öz əksini tapır.

İxtisaslaşma və kooperasiyanın genişlənməsi və onların fəaliyyətinin daha da inkişaf etməsi, dünyanın müxtəlif ölkələrində ayrı-ayrı məhsulları üzrə əlaqənin daha da gücləndirir. Xüsusilə də son dövrlərdə bazar iqtisadiyyatı ölkələri də bu istiqamətdə çox mühüm tədbirlər görüb yerinə yetirilmişdir. Dünyanın müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərən son məhsulun ayrı-ayrı hissələri və komplektləşdirici məlumatların hazırlayan müəssisələrin məhsulları son mərhələdə yığılmaq üçün ana kompaniyaların müəssisələrinə daxil olur. Belə olduqda isə transmilli şirkətlər müasir nəqliyyat sistemindən istifadə edərək müxtəlif müəssisələri vahid istehsal sistemi üzrə birləşdirir.

İqtisadiyyatının qloballaşmasında mühüm rolunu oynayan beynəlmiləlləşmə digər anlayışlara nisbətən iqtisadi inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirən qanunauyğun bir prosesdir. Bu prosesi iqtisadi həyatın bütün münasibətlərini özündə əks etdirir. Bu baxımından beynəlmiləlləşmənin düzgün dərk edilməsi, bununla yanaşı, beynəlxalq ixtisaslaşma və kombinasiyalaşması anlayışının da qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təhlilini zəruri etmişdir. İqtisadiyyatın beynəlmiləlləşməsi, beynəlxalq əmək bölgüsü arasında xüsusi bir qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu 2 anlayışı şərh edən bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, beynəlxalq əmək bölgüsü ictimai əmək bölgüsünün yüksək forması kimi çıxış edərək, məhsuldar qüvvələrin nisbətən yüksək inkişaf səviyyəsi vasitəsilə formalaşmışdır. Beynəlxalq əmək

bölgüsü hər bir dövlətin milli iqtisadiyyatının sərhədlərini keçərək, ümumilikdə global məhsul növləri üzrə ixtisaslaşmanın özündə əks etdirir.

İqtisadiyyatın qloballaşması nöqtəyi nəzərindən bu əmək bölgüsünün xüsusi olaraq beynəlxalq əmək bölgüsü prosesi baxımından təhlil etmək lazımdır. İqtisadiyyatın beynəlmilləşməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı nəticəsində yaranır. Əmək bölgüsü bir proses kimi sonsuz olub, onun müxtəlif konkret formaları mövcuddur. Bu 2 anlayış arasında qovuşdrucu funksiyanı yerinə yetirən kateqoriyası dünya bazarıdır. Dünya bazarının yaranması və kapitalizmin ilkin inkişaf mərhələlərinin etibarən başlanmışdır. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, dünya bazarı inkişaf etmiş əmtəə istehsalı vasitəsi ilə formalaşır.

Bu anlayışlarla yanaşı, qarşılıqlı iqtisadi asılılıq iqtisadiyyatın qloballaşma baxımından əmək bölgüsü ilə birbaşa əlaqəlidir. Bunun müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, ümumi qarşılıqlı asılılıq şəraitində insan amilinin hər hansı bir sfera üzrə fəaliyyət göstərməsi cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin istənilən mərhələsində iqtisadiyyatda əmək bölgüsünün formalaşmasına şərait yaradır. Sonrakı mərhələlərdə əmək bölgüsünün dərinləşməsi ümumi qarşılıqlı asılılıq şəraitində müxtəlif sferalar üzrə insan cəmiyyətinin qarşısında yeni keyfiyyət xarakterinə və xüsusiyyətinə malik problemləri çıxartmışdı. Bu problemlərdən biri müasir dövrdə aktual hesab edilən global qarşılıqlı asılılıq problemidir ki, hal hazırda iqtisadi qloballaşmanın ən vacib tərkib hissəsi kimi çıxış edir. İqtisadiyyatının qloballaşmasında adıçəkilən sferanın dərk olunmasının zəruriliyi, həm də bununla izah olunur ki, müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişafı, global qarşılıqlı asılılıq formasında fəaliyyətindən və qloballaşan dünyaya inteqrasiya etməsindən asılı olaraq dəyişilir.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında əsas mövqeyi, elmi texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmuş, inkişaf etmiş təsərrüfat sistemində malik ölkələrə məxsusdur. Bu cür ölkələrə biliklərin iqtisadiyyatını biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat və yaxud informasiya əsaslanan iqtisadiyyat kimi şərh edirlər. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, yeni formalaşan texnoloji təsərrüfat ukladını və

iqtisadi artımın başlıca istehsal resursu rolunu informasiya və bilik oynayır. Dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadi artım amilləri üzrə göstəricilərə əsasən, görə bilərik ki, ümumdaxili məhsulun 80-90 % texnologiya, kadrların, təhsil ümumilikdə insan kapitalından yeni bilik və informasiyanın tətbiqinin payına düşür. Keçid dövrünün ilkin mərhələsində dünyanın bir çox ölkələrində iqtisadiyyatın böhran vəziyyəti və eləcə də bu istiqamətdə texnoloji səviyyəsi olduqca aşağı idi. İqtisadi böhranın tüğyan etməsi nəticəsində müəssisələr, o zaman elmi texniki inkişafının perspektiv şəkildə tətbiqi barədə deyib sadəcə, cari iqtisadi nəticələrin yaxşılaşdırılması problemləri ilə bağlı düşünürdülər. Bu baxımdan mövzunun çıxmaq məqsədi ilə elmi texniki tərəqqinin idarə olunması və stimullaşdırılması bağlı tədbirlər sistemi işlənib hazırlanması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Lakin ötən əsrin səksəninci illərindən etibarən qloballaşma prosesləri yeni bir mərhələyə daxil oldu. Bununla da qloballaşma dünyanın bütün ölkələri regionlarının qarşılıqlı asılılığının güclənməsi və eləcə də milli iqtisadiyyatın hüdudlarından kənara çıxan məhsuldar qüvvələrin transformasiyası ilə şərtləndi.

Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın beynəlmilləlləşməsi prosesinin qloballaşması kimi qəbul edilmiş müasir mərhələsi əsasən qeyd edə bilərik ki, o hər şeydən öncə bu anlayışın, məzmunun formalaşması və üzə çıxarılması zəruri hesab edilir. İqtisadiyyatın qloballaşma anlayışının məzmununun hərtərəfli dərk edilməsi, bununla birgə beynəlxalq əmək bölgüsü, transmilliləşmə qlobal qarşılıq iqtisadi asılılıq kimi iqtisadi kateqoriyaları məzmununda müəyyən edilməsi ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir. iqtisadiyyatın qloballaşması anlayışından bəhs edərkən isə hər şeydən öncə qeyd etməliyik, onun məzmununun böyük bir qismi beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf etməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı təsirinin güclənməsi kimi təbii əlaqəni formalaşdırır.

M.İ.Bərxudarov iqtisadiyyatın qloballaşması ilə əlaqədardır, bu fikirləri səsləndirmişdir :

1. cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı, ümumi qarşılıqlı asılılıq şəraitində baş verir.
2. əmək bölgüsünün inkişaf etməsi və dərinləşməsi müəyyən tarixi inkişaf mərhələsində qarışıq iqtisadi asılılıq problemlərinin yaranması baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
3. cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etməsi, müəyyən dövrdə əmək bölgüsünün yaranmasına gətirib çıxarır

XIX əsrin birinci yarısında istehsalının infrastruktur sahələrinin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsündə inkişafını şərtləndirdi. Bir sıra tədqiqatçılar bu prosesi müxtəlif formada şərh etmişlər. E.Pletnyov qeyd etmişdir ki, bu dövrdə kapitalist bazarı həqiqətən dünya sənaye istehsalının təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin ən vacib tərkib hissəsi kimi çıxış edərək dünya bazar sistemi formalaşdırdı. Kuşinski isə söyləmişdir ki bu dövrdə maşınlı sənaye kortəbii şəkildə xüsusi kapitalist əmək bölgüsü sistemi formalaşdırdı.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində soyuq müharibə mərhələsinin başa çatması ölkələrin qarşılıqlı asılılığın güclənməsi və transmilliləşmə prosesini daha da sürətləndirdi. Tədqiqatçılar müxtəlif ölkə və regionların həyat tərzinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar bir sıra faktorlar haqqında məlumat verirdilər. Beləliklə də, iqtisadiyyatın qloballaşması, mürəkkəb proses olub, ümumilikdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq əmək bölgüsünə təsir edir. Xüsusilə də müasir dövrdə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və ölkələrarası əmtə mübadiləsinin intensivləşməsi dövlətlərin qlobal qarşılıqlı asılılığın güclənməsi iqtisadiyyatın qloballaşmasından baxımından aktual hesab edilir.

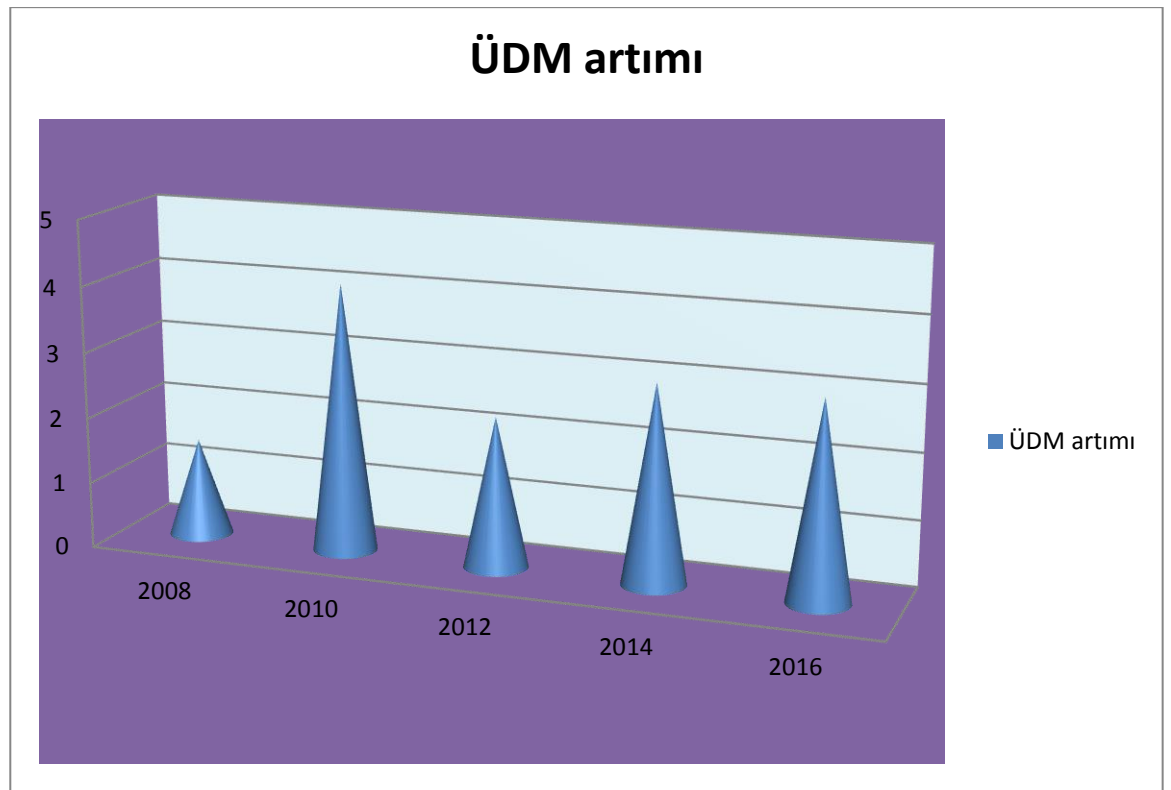
2.2. Qloballaşmanın əsas determinantları və onların iqtisadi inkişafa təsirləri

Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, müasir qlobal iqtisadi inkişafı iqtisadi sistemlərin inteqrasiyası və rəqabəti ilə müəyyən edilir. XX əsrdən etibarən dünyanın bir sıra ölkələrinin elmi texniki tərəqqinin yeni fazasına daxil olması və iqtisadi münasibətlərin qloballaşma meyllərinin daha da güclənməsi ümumilikdə iqtisadi inkişafı modellərinin əsaslı şəkildə transformasiya uğratmışdır. Müasir dövrdə qloballaşmaya dünyada baş verən bir sıra proseslər də göstərir. Xüsusilə, qloballaşma proseslərin hərəkətverici qüvvəsi kimi kapital bazarının liberallaşması, dövlətlərarası ticarət əlaqələrinin artması, istehsalın beynəlxalq texniki və texnoloji səviyyəsinin güclənməsi ilə şərtlənir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın qloballaşması və ya qloballaşmanın iqtisadi inkişafa təsiri özünü sadaladığımız məsələlərlə yanaşı, beynəlxalq miqyasda kapital və bir sıra amillər də göstərərək, milli iqtisadiyyat üzrə ərazi sərhədlərini aşaraq dünyanın vahid ərazisini əhatə edən bir iqtisadi sistemə daxil olaraq əks etdirir.

Qloballaşma özünü hər şeydən çox sıx ticarət əlaqələrinin intensivləşməsində və artımında göstərir. Belə ki, 20-ci əsrin ortalarına qədər xarici ticarət dövriyyəsi bütün dünyada ümumdaxili məhsulun sadəcə 10-20%-ni əks edirdisə artıq 21-ci əsrdən etibarən bu hədd 50%-ə qədər yüksəlmişdir.

Milli istehsalın bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı asılılığının daha da güclənməsi qloballaşma çərçivəsində hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatını da digər ölkələrdə baş verən iqtisadi proseslərdən asılı hala çevirir. Belə olduqda isə Azərbaycanda müəyyən edilən iqtisadi siyasət hər şeydən öncə beynəlmilləşmə və regionlaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın qloballaşma prosesinə qovuşmasını elə bir forması və miqyasının seçməkdir ki, ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın səmərəli formada inkişafına şərait yaratsın.

Diagram 2.1. Dünya üzrə ÜDM həcmnin artım dinamikası (%-lə)

Mənbə : <http://www.worldbank.org/>

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq ticarətin inkişafına təsir edən bir sıra amillər vardır. Bu amillərə nəzər salaq :

- Elmi texniki tərəqqi. 20-ci əsrin sonlarından etibarən dünyanın müxtəlif ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarında struktur dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək, dünya ölkələrinin ən son texnoloji avadanlıqları tətbiq etməsi, yeni sənaye sahələrinin yaranmasına, bu məhsulların köhnəlməsinin sürətlənməsinə və ümumilikdə buna müvafiq olaraq yeni əmtəələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Dünya əmtəə dövriyyəsinə hər il təxminən 10 % yeni əmtəə cəlb olunur.
- Milli və xarici bazarlardan kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi, transmilli korporasiyaların fəaliyyətinin aktivləşməsinə səbəb olur. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə transmilli şirkətlərin beynəlxalq ticarətdə payı 40-50% arasındadır.

- Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti vasitəsilə beynəlxalq ticarətin liberallaşması prosesinin daha da güclənməsi . beynəlxalq təşkilatlarla, xarici ticarət fəaliyyətində onun rolu bundan ibarət olmuşdur ki, bu fəaliyyət vasitəsilə tarif və qeyri tarif maneələrinin azalması baş vermiş və beynəlxalq ticarət mübahisələrinin həll edilməsi mexanizmi formalaşdırılacaq bu istiqamətdə müsbət nəticələr əldə edilmişdir.
- Regional disproporsiyaların aradan qaldıran inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi, vasitəsi, azad ticarət zonalarının gömrük ittifaqlarının yaradılması ilə bağlı bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu cür birliklərin yaranması çərçivəsində rüsumsuz ticarətin yerinə yetirilməsi, dünya ticarət göstəricilərinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir.
- idxal ixrac əməliyyatları üçün əlverişli mühit yaradılmışdır

Qloballaşma dünya ticarət və maliyyə münasibətlərinin intensivləşməsi formasında özünü ifadə edir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dünyada baş verən bir sıra proseslər müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının vahid dünya təsərrüfat kompleksinə çevrilməsinə və daha çox istehsalın tamlığına səbəb olur. Qloballaşma obyektiv xüsusiyyətini qəbul etməklə yanaşı, bu prosesin prinsipləri, bütün maraqlı tərəflərlə razılaşırsa da onun aparıcı qüvvəsi Amerika və onun müttəfiqləri hesab edilir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, hələ 20-ci əsrin səksəninci illərində dünya kapitalist təsərrüfatının böhran keçirdiyi bir dövrdə Amerika və Qərbi Avropa ölkələri maliyyə rusların miqrasiyası prosesinin daha da gücləndirdi. O dövrdə Avropa şirkətlərinin Amerika iqtisadiyyatına qoyduqları birbaşa investisiyanın həcmi 107 mlrd Dollar təşkil edirdi.

Müasir dünyada obyektiv proseslərlə şərtlənən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli formada inkişaf edən bir neçə meyl müşahidə olunmaqdadır. Buna müvafiq olaraq.

- Vahid dünya bazarı əsasında xidmətlərin iş qüvvəsinin və kapitalın qloballaşması.
- qloballaşmanın neqativ təsirlərinin aradan qaldırılması məqsədi ilə regional iqtisadi inteqrasiya prosesinin intensivləşdirilməsi

➤ internetin dünya şəbəkəsi vasitəsilə informasiyalaşması

Qloballaşma prosesi ilə əlaqədar olaraq dünyanın bu 2 sistemin bölgüsündən yaranan regional birliklərin fəaliyyətinin normal maraqlarına uyğun gələn və bir birini tamamlayan regionlaşması proseslərdə sürətlənmişdir. Buna misal olaraq Avropa ölkələrini əhatə edən Avropa Birliyi kimi regional təşkilatın fəaliyyətini göstərə bilərik. Bazar iqtisadi modelini seçən Azərbaycanda da milli iqtisadiyyatın formalaşmasının xarakterik xarici amillər şərtlər çox güclü təsir etmişdir. Belə ki, Azərbaycanın həyata keçirdiyi iqtisadi siyasəti müvafiq olaraq, istər Amerikanın Avropa Birliyinin və Türkiyənin dəstəyi olmadan Xəzərin zəngin neft yataqlarının mənimsənilməsi, Qərbbə nəql edilməsi və İpək Yolunun bərpa etməsi və ümumilikdə, bununla əlaqədar olan proseslər qeyri mümkün olardı. Bununla yanaşı, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi, yeni iqtisadi sistemi keçən ölkə üçün milli iqtisadiyyatın formalaşması təsirinin tədqiqatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində iqtisadiyyatın institusional əsaslarının yaradılmasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və maliyyə bazarlarının liberallaşdırılmasına bununla yanaşı, iqtisadi siyasətinin beynəlxalq prinsipləri nəzərə almaqla quran hər bir dövlət. qloballaşma prosesinin ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilir.

Milli istehsalın bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı asılılığının daha da güclənməsi qloballaşma çərçivəsində hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatını da digər ölkələrdə baş verən iqtisadi proseslərdən asılı hala çevirir. Belə olduqda isə Azərbaycanda müəyyən edilən iqtisadi siyasət hər şeydən öncə beynəlmilləşmə və regionlaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın qloballaşma prosesinə qovuşmasını elə bir forması və miqyasının seçməkdir ki, ölkəmizdə milli iqtisadiyyatın səmərəli formada inkişafına şərait yaratsın.

Qloballaşma şəraitində zəif inkişaf etmiş ölkələr. zəruri islahatlar və iqtisadiyyatın modernləşməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirərkən xarici maliyyə yardımlarından və investisiya qoyuluşlarına ehtiyac duyurlar. Bu cür ölkələrdə baş

verən problemləri öz daxili imkanları hesabına həll etmək iqtidarına malik deyillər. Belə olduqda isə həmin ölkələrə daha çox maliyyə təşkilatlarından, Beynəlxalq Valyuta Fondu Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankına ümumilikdə bu kateqoriyalı qurumlardan yardım gözləyirlər. Bu təşkilatlar isə həmin ölkələrdə maliyyə yardımlarının özlərinin müəyyənləşdirdiyi xüsusi şərtlər və prinsiplər yerinə yetirdiyi halda, reallaşdırırlar. Bu təşkilatları, xüsusilə ən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə büdcənin kəsirsiz olmasına və milli valyutanın stabilliyinin təmin edilməsini əsas şərt kimi qəbul edərək hesab edirlər ki, həmin ölkələrdə investisiya fəallığı və iqtisadi artımı təmin etmək mümkündür. Belə olduqda isə bu ölkələrin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdə, həm də onların milli pul vahidinin beynəlxalq valyuta sistemində uyğunlaşdırılması kimi məsələlərə xüsusi diqqət verilir.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik deyə, müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin təsirinin bir sıra hallarla xarakterizə olunan yeni dünya siyasəti və sistemi vasitəsi ilə formalaşır. Müxtəlif ölkələrin daxili və xarici fəaliyyət mexanizmləri arasındakı fərqlər qloballaşmanın təsiri ilə yaranan getdikcə aradan qalxar. Dünyanın müxtəlif ölkələrində baş verən iqtisadi problemlərin həllində milli iqtisadi mühitə nəzərən geoiqtisadi mühit daha çox önəm kəsb edir. Son dövrlərdə Şərqi Avropanın və eləcə də Azərbaycanda beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatların nəticələrini birmənalı şəkildə qiymətləndirmək olduqca mürəkkəbdir. Lakin buna baxmayaraq, iqtisadi islahatların nəticələri baxımından hər bir ölkədə cari və perspektiv məqsədlərini diqqət mərkəzində saxlamaqla real iqtisadi, siyasi, geosiyasi amilləri kompleks aldı, təhlil etməklə doğru nəticələri əldə edə bilərik. Ölkəmizdə iqtisadi münasibətlərin inkişafı və eləcə də müasir dövrdə daha çox aktual olan problemlərin ön plana çəkilməsi, Azərbaycanın qloballaşma prosesinə üstünlük verməsi və iqtisadi inkişafın regionlaşması prinsiplərinə əməl etməsini zəruri hala çevirir. Qloballaşma prosesinin ölkəmiz üçün aktuallığı hər şeydən öncə həm bu regionda baş vermiş münaqişələr, Xəzər dənizinin statusu ilə bağlı problemlərlə şərtlənir. Bu baxımdan Azərbaycanın qloballaşma prosesinə qoşulmasından və ümumilikdə iqtisadi siyasətində regionlaşma və qloballaşma ilə

əlaqədar optimal nisbətəin gözlənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sadaladığımız məsələləri tədqiq edərkən digər bir nəzəri problem yaranır. Bu problemin məzmunu ondan ibarətdir ki, hər bir ölkənin daxili sosial iqtisadi problemlərin həllində qloballaşma prosesində beynəlxalq təşkilatların bazar mexanizminin rolu, funksiyası nədən ibarət olmalıdır və bu hansı meyarlarla məhdudlaşmalıdır,

bucür qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olan bütün bu məsələlər qloballaşmanın bir proses kimi məzmunu sosial iqtisadi və nəzəri cəhətdən daha geniş mənada tədqiq edilməsini zəruri etmişdir. Məhz buna görə də qloballaşma dedikdə ilk öncə hər bir ölkədə iqtisadiyyatın və siyasətin beynəlmilləşməsinin ən yüksək səviyyəsini başa düşmək lazımdır. Bu nöqtəyi nəzərdən bir çox mütəxəssislər qloballaşmanın dünyada baş verən post sənayeləşmənin davamı kimi görürlər. Qloballaşma müasir dövrdə dünyada qlobal firmaların fəaliyyətini ön plana çəkmişdir. Bunun vasitəsi ilə milli iqtisadiyyat və maliyyə qurumları üzərində beynəlxalq standartlara və normativlərə uyğun kompaniyaların fəaliyyəti daha da güclənir. İqtisadiyyatın qloballaşması, əvvəlki illərdən fərqli olaraq, müxtəlif firmalar tərəfindən deyil, istehsal və bölgünün menecment şəbəkəsi strukturu vasitəsilə təşkil olunur. Beləliklə, qloballaşma prosesi dövlətin, ölkə daxilindəki funksiyalarını əsaslı formada dəyişikliyə məruz qoyur. Maliyyə sferası üzrə qloballaşma əslində valyuta sferasında dövlətin iqtisadi funksiyaları hər hansı bir beynəlxalq quruma həvalə etməyə gətirib çıxarır.

İqtisadiyyatın qloballaşması prosesində maraqlı cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, bu proses adətən dünya iqtisadiyyatında hökmran mövqeyə malik ölkələr üçün cəzbedici olmayan ərazi və xalqları ilkin mərhələdə əhatə etmir. Elə ona görə də məhz Azərbaycanın da qloballaşan dünya sisteminin qoşulması onun zəngin neft qaz yataqlarının mövcud olması ilə əlaqədardır. Xüsusilə də müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizin Rusiyanın təsir dairəsindən çıxaraq Qərb dövlətlərinin dəstəyinin qazanılması üzrə fəaliyyətin ilkin mərhələsində əsas məsələlər, təhlükəsizlik problemləri nəzərə almadan, qloballaşma prosesinin

mümkün qədər tez qoşulmaq idi. Bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı Rusiya ilə əməkdaşlıqdan imtina ölkəmizi ənənəvi satış bazarlarından məhrum etdi. Buna misal olaraq, Rusiya da münasibətlərin pozulması nəticəsində daha çox Rusiyanın tələbatlarına uyğun istiqamətlənmiş tərəvəz məhsulları bazarından fəaliyyətinin azalmasını göstərə bilərik. Sonrakı illərdə isə ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlər və Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq təşkilatların ənənəvi istehsal əlaqələrinin bərpa edilməsi beynəlxalq təşkilatların prinsip və tövsiyələrinə uyğun fəaliyyət ölkəmizin açıq iqtisadiyyatın qloballaşması prosesinin sürətlə inteqrasiya etməsində mühüm rol oynadı.

Azərbaycana investisiya və kapital qoyuluşu üçün xarici investitorlara güzəştli və münasib şəraitin yaradılması məqsədi ilə bir sıra islahatlar həyata keçirildi. Bununla yanaşı, iqtisadi, siyasi bir proses kimi investitorlara güzəştlərin tətbiq edilməsinə əsas məzmunu ölkənin perspektiv imkanlarının tanıtılmasından ibarət idi. Xarici investitorlara təminatı baxımından ölkəmizdə kifayət qədər qanunlar qəbul edilmişdir ki, bu da Azərbaycana investisiya kapital qoyuluşları həyata keçirməsi stimullaşdırdı. Lakin bununla belə qeyd etməliyik, xarici investorların güzəştli müqavilələr bağlanan zaman ölkəmiz əldə edəcəyi gəlirin bir hissəsini bu şirkətlərə güzəştə gedir. Qarşılığında isə ölkəmizdə investisiya qoyuluşu kəskin şəkildə artır ki, bu da istehsalın həcmünün artırılmasını büdcənin gəlir hissəsinin artmasına səbəb olur.

2.3. Qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatda böhranların identifikasiyası və mübarizənin metod və vasitələri

Qloballaşma şəraitində böhranların yaranmasının səbəbləri və yaranma ehtimallarını əsas göstəriciləri mütəxəssislər tərəfindən şərh edilmişdir.

Qoldşteynin, Kaminskinin və Reynhartın apardığı tədqiqatlarda maliyyə böhranının yaranması səbəblərinin və böhranların proqnozlaşdırılması ilə bağlı olan məsələlər tədqiq edilmişdir. H.Huan da öz növbəsində maliyyə böhranlarının zəncirvari reaksiyasının yaranma mexanizmləri ilə bağlı bir sıra fikirlər səsləndirmişdir.

D.Barton böhranların qarşısının alınması ilə bağlı olan sistemli yanaşma baxımından bir sıra məsələlərə toxunmuş, iqtisadiyyatın real və bank sektorlarının vəziyyəti, daxili kapital axını ilə əlaqədar olaraq, beynəlxalq və milli fond bazarlarının vəziyyətini əks etdirən və böhranın inkişafına təsir edəcək, müxtəlif sahələri tədqiq etmişdir. Tarixi dövr ərzində bir sıra iqtisadçılar tərəfindən milli və beynəlxalq səviyyədə böhranların aradan qaldırılması ilə bağlı olan müzakirələri olmuşdur. Böhranlarla mübarizə ilə bağlı bir sıra metod və üsullar təklif edilmişdir. Bu baxımdan böhranlarla mübarizə vasitəsi kimi qabaqcadan xəbərdarlıq sisteminin effektivliyinin artırılmasına, böhranların proqnozlaşdırılması baxımından da əsaslı metod hesab edilir. Müasir dövrdə böhranlarla mübarizə baxımından yeni yanaşmaların meydana gəlmiş və eləcə də böhranların proqnozlaşdırılmasından signal və reqress yanaşmanı ondan istifadə üzrə məsələləri təkmilləşdirilmişdir.

Böhranlarla mübarizə baxımından qabaqcadan xəbərdarlıq sistemindən istifadə üzrə toplanmış təcrübənin tətbiqi, risk ehtimalların təhlili, onların qiymətləndirilməsi və qarşısının alınması və idarə edilməsi ilə bağlı məsələlər aktual hesab edilir.

Böhranların qarşısının alınması ilə bağlı sisteminin əsas fərqli xüsusiyyətinin kifayət qədər yüksək həyata keçmə sürətinə malik demək olar ki tamamilə idarə olunmayan risklərin səbəb olduğu çox sayda iştirakçılarla və zərərlərin böyük miqyası ilə şərtləndirilən yanaşmanın sistemli şəkildə olmasıdır. Məhz elə buna görə böhran halların proqnozlaşdırılmasına əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsindən və yaranma ehtimalının hansı səviyyədə olması baxımından təhlükəni əvvəlcədən xəbər verməyə imkan yaradan indikatorların aşkar edilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Ümumilikdə, böhranların qarşısının əvvəlcədən alınması ilə bağlı mövcud sistemin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. risklərin müəyyən edilməsi və istiqamətdə keçmiş təcrübələrdən faydalanmaq
2. məlumatların toplanılması və işlənməsi
3. sistemin işə hazırlanması və istifadəçilər qrupunun yoxlanılması
4. cəmiyyət üçün mövcud təhlükə anında məlumatın yayılması və məlumatı qarşı olan reaksiyanın qiymətləndirilməsi ;
5. ehtimal edilən böhran vəziyyətlərinin proqnozlaşdırılması ;
6. riskin idarəedilməsi və riski azaldan tədbirlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və yüksək risk şəraitində tətbiq edilməsi

Böhranlarla mübarizə baxımından qabaqcadan xəbərdarlıq sistemi modeli Naqin və Mitra tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu sistem Malayziya, İndoneziya, Tailand kimi ölkələrdə böhranlar haqqında əvvəlcədən məlumatlarının əldə edilməsi və göstəricilərin müqayisə edilməsini özündə əks etdirir.

Modelin yaradılması və tədqiqi, eləcə də keyfiyyətin yoxlanması böhrandan əvvəlki aylarda böhranın yaranma ehtimalı üzrə həcmi göstərilir. Bu baxımdan modelinin yaradılması, zamandan bir neçə xüsusiyyət də təhlil edilmişdir.

Bununla yanaşı, ümumilikdə, böhranlara qarşı mübarizə tədbirlərinə aşağıdakılar aid edilir.

1. böhranlarla mübarizə baxımından şəffaflığın təminatı, hökumətin müxtəlif kompaniyaların siyasəti haqqında məlumatlandırmaq
2. böhran vəziyyətlərin düzgün proqnozlaşdırılması baxımından mövzuların erkən qarşısının alınması modellərinin tətbiqi üçün risklərin hərtərəfli araşdırılması
3. maliyyə institutlarının təcrübəsindən istifadə edərək müəyyən olunmuş normalara uyğunluğu üzrə nəzarət mexanizminin formalaşdırılması
4. beynəlxalq səviyyədə standartların və məcəllələrin böhranlarına mübarizə metodları üzrə tətbiqi

Böhranla mübarizə zamanı risklərin qiymətləndirilməsi baxımından yeni sazişini və buna müvafiq olaraq, Bazel standartlarına göstərə bilərik. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, Bazel Bank Nəzarəti Komitəsi vasitəsi ilə müxtəlif əməliyyatlar zamanı risklərin idarə edilməsi üzrə normativlər müəyyən edilmişdir. Müasir dövrdə bu normativlərdən istifadə edərək, böhranların idarə edilməsi üzrə çoxsaylı müxtəlif üsullar mövcuddur.. Böhranların erkən qarşısının alınması modelləri inkişaf göstəricilərinin yüksək risklər sahəsinə kənarlaşması hallarının qabaqcadan qiymətləndirilməsinə və düzəldici tədbirlərin görülməsinə əsaslanan böhranların qarşısının alınması üsullarından biridir. Bu üsul dünyanın müxtəlif ölkələrindəki mərkəzi banklarında və korporasiyalar tərəfindən tətbiq olunaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondunda da işlənib hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə beynəlxalq arenada qəbul edilən vahid standartların və normaların tətbiqi mövzuların qarşısının alınmasına şərait yaradır. Bu standartların qəbul edilməsi və tətbiqi ümumilikdə maliyyə institutlarının potensialının daha da gücləndirməli və böhranlara qarşı mübarizə tədbirlərində şəffaflığı təmin etməlidir.

Hal-hazırkı dövrdə böhranla mübarizə istiqamətində qəbul edilən modellərin metod da da istəklərini dünya təcrübəsində tətbiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, qloballaşan dünyada transmilli korporasiyalar və banklar səviyyəsində yeni risklər yarandıqda, bu zaman antiböhran tədbirləri, yalnız proqnozlaşdırma modelləri ilə yanaşı, dövlətlər

tərəfindən və beynəlxalq institutlar tərəfindən müəyyən edilmiş normativlər çərçivəsində böhran əleyhinə siyasətin tətbiqi də zəruri hesab edilir.

Tarixdə baş vermiş böhranların erkən qarşısının alınması ilə bağlı aparılan tədbirlər böhranlara fəsadları ilə əlaqədar daha ağır nəticələrin əldə edilməsinin qarşısını almışdır. Buna misal olaraq 1995-ci ildə Meksikada baş vermiş böhranı qeyd edə bilərik. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyə böhranların yaranma ehtimallarının artmasından təsisinin digər bir nümunəsi kimi BHB-nin tövsiyələrini misal göstərə bilərik ki, burada iri kapitalın kifayət etməsi normativinin hesablanması zamanı uzunmüddətli kreditlərdən fərqli olaraq, qısa müddətli kreditlər praktik olaraq risksiz kimi qiymətləndirilir. Qərb bankları vasitəsilə bazar iqtisadiyyatı ehtiyatsız kreditləşməsi və bununla bağlı olan qısamüddətli borc öhdəliklərinin yaranmasını stimullaşdırır ki, bu da tarixdə Asiya böhranının yaranması üçün həlledici amil oldu.

Böhranların qarşısının alınmasına zəmanət vermək demək olar ki, mümkün deyil. Bu baxımdan onlarla mübarizə tədbirləri və onların qarşısının alınması mexanizmləri daha çox məlumatlandırma nəzarət və sabitliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində metod və vasitələri özündə əks etdirməlidir.

Müxtəlif dövrlər ərzində yaranmış qlobal maliyyə böhranlarına aid həyata keçirilən antiböhran tədbirləri ölkəmiz üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, 2008-ci il Qlobal maliyyə böhranının təsirləri barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu ilin yekunlarından iqtisadiyyatın vəziyyətinin geniş şəkildə şərh etmiş və iqtisadi böhranın ölkəmizə təsir dərəcəsini minimuma endirməklə bağlı bir sıra məsələləri şərh etmişdir. İlk dəfə olaraq bu ilin yekunlarına dair hesabatda antiböhran tədbirlər paketi müəyyən edilmiş və bu tədbirlər paketini təyin edilməklə, gələcəkdə bu hallara qarşı mübarizə tədbirləri ilə bağlı hazırlıq planı müəyyənləşdirilmişdir. Müəyyən edilmiş, bu tədbirlər paketi olduqca çoxşaxəlidir. Bu istiqamətlərdən ən vacib istehlak mallarının qiymətlərinin azaldılması ilə əlaqəlidir. Bununla yanaşı, böhranla mübarizənin gücləndirilməsi və qeyri sağlam rəqabətə qarşı olan dövlət qurumları tərəfindən qanunsuz

müdaxilənin qarşısının alınmasında bu istiqamətlərdən biridir. Digər istiqamətlərdən biri böhranlarının təsirinin azaldılması və ya onlara qarşı mübarizə tədbirləri ilə əlaqədar olaraq banklara dəstək göstərilməsi və ya faiz dərəcələrinə nəzarət əlaqədar maliyyə monitorinqinin tətbiqi hesab edilir. Maliyyə monitorinqi təsdiq edilməsini, maliyyə intizamının formalaşması və möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən antiböhran tədbirlərindən biri də sənaye müəssisələrinin daxili bazara istiqamətləndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. İstər qlobal, istərsə də milli miqyasda maliyyə sistemində nəzarəti yaxşılaşdırmaq baxımından. böhranla mübarizə ən optimal üsul mütləq qaydada iqtisadi və institusional islahatların həyata keçirilməsidir. Ölkəmizdə olan antiböhran siyasətini tətbiq etməyə şərait yaradan ən vacib amili iqtisadi vahidlər tərəfindən ölkə rəhbərliyinə olan güvən və etibar sistemidir.

İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində baş verən proseslər Azərbaycana da təsirsiz ötüşməmişdi və bu hər şeydən öncə valyuta daxilolmalarının azalmasında özünü göstərmişdir. Lakin iqtisadi sfera üzrə mövcud göstəricilərdə qlobal maliyyə böhranı şəraitində belə artım müşahidə edilmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi, yəni ölkəmizə daxil olan gəlirləri azalsa da, ölkəmizin iqtisadi inkişafının, sadəcə olaraq, neftdən ibarət olmadığı nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın iqtisadi böhranlardan itkisiz xilas olmasına, ölkəmizdə düzgün iqtisadi siyasətinin mövcudluğundan xəbər verir.

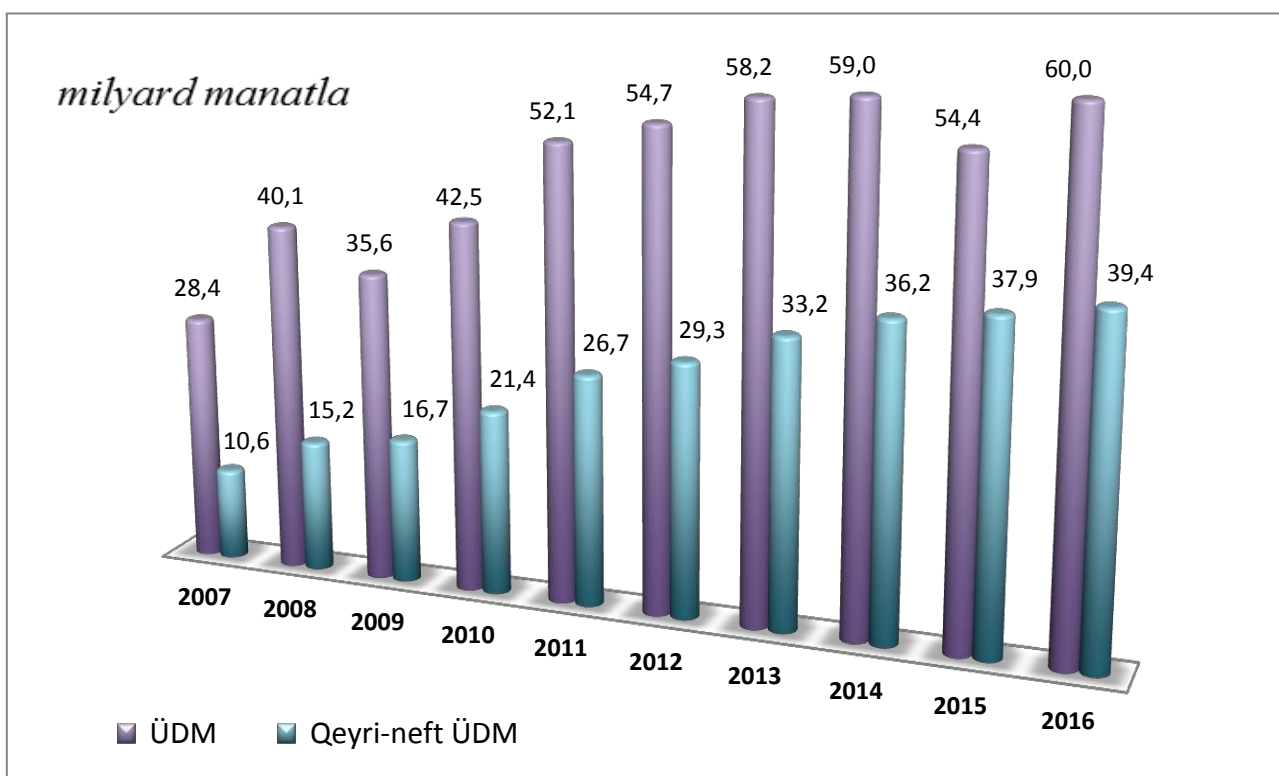
Neftin qiymətində baş verən dəyişiklikləri bir sıra ölkələrində kəskin maliyyə çatışmazlığından və bu yeni böhranların yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan bu kimi təsirlərə məruz qalmasa da, o, ümumilikdə ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya şəraitində da bu qlobal maliyyə böhranının təsirindən tamamilə azad olması qeyri mümkün idi. Lakin bununla yanaşı olaraq qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi baş verə biləcək itkilərin qarşısını əvvəlcədən ala bildi.

Qlobal maliyyə böhranın ölkəmizə təsir istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. Neft və digər ixrac məhsullarının qiymətinin dünya bazarında azalması ;
2. bankların kredit borclarının və öhdəliklərinin artması nəticəsində xarici maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdudlaşması ;
3. Pul baratlarının azalması ;
4. Amerika və Avropa ölkələrində ressesiya;

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasından qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində müxtəlif göstəricilərə nəzər salaq

Diqram 2.2. 2007-2016-cı illər ərzində ÜDM-in və qeyri-neft ÜDM-nin dinamikası [6, 198]

Diqrama əsasən qeyd edə bilərik ki, qeyri-neft sferasının ÜDM üzrə çəkisi illər üzrə stabil olaraq yüksəlmişdir. Bu baxımdan ölkənin neft sektorundan əldə

olunan gəlirlərin Dövlət Neft Fondunda mərkəzləşərək düzgün idarə olunması nəticəsində neft gəlirləri qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş və bu sahədə yüksək iqtisadi artıma nail olunmuşdur.

Azərbaycanda antiböhran proqramının icra edilməsi, bütövlükdə banklara qoyulmuş pul kütləsinin kəskin şəkildə azalmasının qarşısını almış və eləcə də ölkənin xarici təsirlərə qarşı müqavimətini daha da gücləndirmişdir. Bununla yanaşı böhran şəraitində olan bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin müxtəlif göstəricilər üzrə inkişaf tempinin zəifləməsinə baxmayaraq, ölkəmizdə bu təlim nəinki azalmış, hətta artım meylləri müşahidə edilmişdir. Bu ərəfədə ölkəmizin sosial inkişaf konsepsiyasına müvafiq formada hazırlanmış yeni büdcə layihəsində növbəti illər ərzində proqnozlaşdırılan iqtisadi artım meylləri öz əksini tapmışdır.

Qonşu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda böhranın təsiri o qədər də böyük olmamışdır. Ölkədə maliyyə imkanlarının yüksəlməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bununla yanaşı, sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar sahibkarlara göstərilən dəstək və güzəştli kreditlərin verilməsi, bu sahənin global böhran şəraitində cəlbedici bir sferaya çevrilmişdir.

Sonrakı illər ərzində iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində respublikamızın milli inkişaf modelinin elmi prinsiplər əsasında qurulmasından biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın və insan kapitalının formalaşdırılması maliyyə sferası üzrə ən yeni tələblərə uyğun müasirləşdirmək, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində yeni proqnozlar da məqsədli şəkildə istifadəni zəruri hala çevrilmişdi.

Bu baxımdan aktual məsələlərə dair öz elmi yanaşması ilə fərqlənən Azərbaycan Respublikası Administrasiyasının rəhbəri, Ramiz Mehdiyev qeyd etmişdir ki, dünyanı bürüyən maliyyə böhranı şəraitində da bu gün Azərbaycan Respublikasının göstəricilərinin artım tempi çox böyük uğur kimi qiymətləndirilir. Belə şəraitdə iqtisadi sfera üzrə uğur asanlıqla qazanılmamışdır. Əsas məqsədi isə

növbəti illər ərzində təhsil, elm intellektual sferalar üzrə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması prosesinin intensivləşdirilməsi olacaqdır.

FƏSİL III. DAYANIQLI İNKİŞAFA İQTİSADI BÖHRANLARIN TƏSİRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyasının yaranmasının şərtləndirən amillərin identifikasiyası və mahiyyəti

XX əsrin yetmişinci illərindən etibarən təbiət-cəmiyyət münasibətləri daha da kəskinləşmiş, dialektik vəhdəti pozulmuş və normal fəaliyyət üçün çox mühüm rol oynayan, ekoloji durum öz normal ahəngini itirmişdi. Bunun əsas səbəbi isə insanların təbiətə və onun nemətlərinə qarşı laqeyd yanaşması və eləcə də təbii sərvətlərdən məqsədyönlü istifadə etməməsi kimi göstərilir. Bütün bunlar isə nəticə etibarlı ilə ətraf mühit amillərinin normal ahənginin pozulmasından və təbii resursların həddən artıq çirklənməsinə, flora və faunaya güclü antropogen təsirlərə və bunun vasitəsilə də ekoloji balansın yaranmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə də dünyada istehsal miqyaslarının kəskin genişlənməsi vasitəsi ilə dövrüyyəyə daha çox maddi resursların cəlb edilməsi və onlardan istifadə baxımından elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq edilərək ən son texnoloji avadanlıqlardan istifadə edərək tətbiq edilməsi, iqtisadi, siyasi, ekoloji problemlərin ümumbəşəri xarakter daşmasına səbəb olmuşdur. Bu amillərin təsiri altında isə insan təbiət münasibətlərinin gərginləşməsi dünyanın bir sıra ölkələrində davamlı inkişafa nail olunması, cari və perspektiv məqsədləri özündə əks etdirən uzunmüddətli optimal və səmərəli inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanmasını tələb edir.

Bir problem kimi davamlı inkişaf konsepsiyası ilk dəfə olaraq 20-ci əsrin II yarısında irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiya təbiət, cəmiyyət münasibətləri istiqamətində yaranmış gərginliyin və ekoloji problemlərin tədqiq edilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu baxımdan xüsusilə müasir dövrdə elmi texniki tərəqqinin təbiət cəmiyyət münasibətlərinin təsiri istiqamətində yaranan neqativ nəticələrin qarşısının alınması baxımından konsepsiya özündə bir sıra məsələləri əhatə edirdi.

Müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsasən, ilk dəfə davamlı inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar Peççi tərəfindən 1968-ci ildə aparılmışdır. Xüsusilə onun tərəfindən yaradılan Roma Klubu müasir dövrün qlobal problemlərinin öyrənilməsi və tədqiq edilməsində, beynəlxalq miqyasda tanınan bir hökumət təşkilatı olmuşdur. Klubun fəal üzvlərindən olan Forefser özünün “Dünya dinamikası” adlı kitabında təbii ətraf mühitin çirklənməsi, kapital qoyuluşu dünyada gedən problemlərlə bağlı bir sıra məsələləri şərh etmişdir. Roma klubunun digər bir üzvü olan Medouz öz tədqiqatlarında o da inkişaf konsepsiyasının bir sıra istiqamətlərini və bununla yanaşı, təbiət, cəmiyyət və yoxsullarla varlılar arasında gedən uçurum və ziddiyyətli problemləri beynəlxalq arenada bir sıra mütəxəssislərin diqqətinə çatdıraraq şərh etmişdir.

Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda davamlı inkişaf anlayışından istifadə olunsa da, bu anlayışı dayanıqlı inkişaf, keyfiyyətli balanslı iqtisadi inkişaf, anlayışları kimi də işlədilir. Dayanıqlı inkişaf anlayışının məzmununun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı sistemi təhlilləri əsasən söyləyə bilərik ki, onun fəaliyyəti dinamik, tarazlı, etibarından mütəşəkkillik və mövcud iqtisadi, siyasi mühitlə yarım sistemlər arasında yarana biləcək ziddiyyətlərin tənzimlənməsi üzərində qurulur. başqa sözlə, bu formada ifadə edə bilərik ki, dayanıqlı inkişafı, sosial iqtisadi və texnoloji sistemlərin ümumi tərkib hissəsi olmaqla, daxili və xarici amillərin təsir istiqamətinin və istehsalın miqyaslarının dəyişdiyi şəraitdə öz funksiyalarını icra etmək qabiliyyətinə malikdir. Dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin dayanıqlı inkişaf modellərinin amillər üzrə təhlilinə əsasən qeyd edə bilərik ki, dayanıqlı inkişafın ən yüksək formasına milli iqtisadiyyatın özünün təşkilatçılıq və özünü təkmilləşdirmək və öz inkişafını təmin etmək bacarığına malik olduğu halda nail olmaq mümkündür.

Hər hansı bir dövr ərzində iqtisadi inkişafın xarakterində və cəmiyyətdə tələblər dəyişdiyinə görə müvafiq olaraq resurslara olan tələbat da dəyişilir. Belə bir şəraitdə yeni proporsiyalar yaranır və iqtisadi artım təmin edən amillərin nisbəti də buna uyğun olaraq dəyişilir. İqtisadiyyatın qlobalaşması şəraitində

dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin nəzəri və praktiki istiqamətlərinin tədqiqatında əsasən söyləyə bilərik ki, qloballaşan dünyada hər bir dövlət bu məqsədə nail olmaq üçün hər şeydən əvvəl, 4 əsas problemi həll etməlidir. Bu problemlər aşağıdakılardan ibarətdir

1. beynəlxalq miqyasda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm istiqaməti kimi davamlı insan inkişafının təmin edilməsi ilə əlaqədardır, səhiyyə, təhsil və ümumilikdə insan inkişafını əks etdirən bütün problemlərin həlli zəruri hesab edilir.
2. müasir dövrdə, qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi artıq elə bir həddə gəlib çatmışdır ki, Bu məsələnin həllinə biganə yanaşmaq, gələcəkdə bəşəriyyətin özünün mövcudluğuna şübhə altına sala bilər.
3. bu inkişafın dünya səviyyəsində təmin edilməsinin digər əsas istiqaməti kimi böhrana məruz qalmış ölkələrdə yaranan gərgin demoqrafik proseslərlə əlaqədardır. Bu proseslərin həllində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
4. müxtəlif ölkələr üzrə dayanıqlı inkişafı təmin edən şərtlərin sistemli tədqiqatı onu göstərir ki, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin əsası iqtisadi problemlərdən asılı olaraq dəyişilir. Belə ki, istər sosial, ekoloji, istərsə demoqrafik problemlərin həlli imkanları, həlledici dərəcədə iqtisadi inkişafın potensial səviyyəsi və xarakterindən asılı olur.

Davamlı inkişaf probleminin həlli, artım və inkişaf anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq, qiymətləndirmənin və tədqiqatını tələb edir. Belə ki, hər hansı bir iqtisadi artım heç də hər zaman davamlı inkişafa gətirib çıxarıb. Bu baxımdan artım dedikdə əsasən ümumdaxili məhsulun müəyyən dövr üçün artım tempini nəzərdə tutular. Artım anlayışından fərqli olaraq isə inkişaf mövcud potensialı sosial iqtisadi səmərəlilik ilə müşayiət olunan keyfiyyət artımına özündə əks etdirir. Buna müvafiq olaraq xüsusi formada qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşan dünyada milli iqtisadiyyatın kəmiyyət artımı keyfiyyət inkişafa fərqli

iqtisadi qanunları və mühiti əsaslanmaqla, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üzrə fərqli nəticələrə səbəb ola bilər.

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişafın müxtəlif istiqamətləri özündə əks etdirir. Hər şeydən öncə, dayanıqlı inkişaf dedikdə, gələcək nəsillərin tələbatını toxunmadan, indiki nəslin tələbatının daha dolğun formada ödənilməsi yolu ilə davamlı inkişafın təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu nöqteyi nəzərindən davamlı inkişaf əsasən sosial iqtisadi və ekoloji istiqamətləri əhatə edir. Buna müvafiq olaraq, dayanıqlı inkişaf özündən bir sıra məsələləri aid edir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

- işsizliyin aradan qaldırılması
- əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsi
- iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması
- Ekoloji vəziyyətin stabilləşdirilməsi
- təhsil, hüquq, səhiyyə və digər xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- sənayenin sürətli inkişafı.
- ölkənin ərazi və iqtisadiyyat sahələri üzrə proporsional inkişafı
- əhali gəlirlərinin artımı
- milli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması
- müasir dövrdə və dəyişkən tələbatların şəraitində olan bu insanların mövcud tələbatlarını müasir standartlara uyğun məhsullarla ödənilməsi
- resurslardan qənaətlə istifadə
- ekoloji baxımdan ətraf mühitin mühafizəsi
- alternativ enerji mənbələrinin aşkar edilməsi
- biomüxtəlifliyin qorunması
- atmosfer havasını çirkləndirən mənbələrin aşkarlanması və aradan qaldırılması

Dayanıqlı inkişafıla bağlı həyata keçirilən tədqiqatlara əsasən söyləyə bilərik ki, bir sıra iqtisadçılar dayanıqlı inkişaf istiqamətləri və prinsipləri dedikdə 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəhbərliyi altında Braziliyada keçirilən konfransda qəbul edilmiş dayanıqlı inkişafıla bağlı 27 maddədən ibarət Rio bəyannaməsini

nəzərdə tuturlar. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, dünyada həyata keçirilən istənilən islahatın əsas məqsədi insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənir. Dayanıqlı inkişafında diqqət mərkəzində əsas yeri insanlar tutur. Bu nöqtəyi nəzərində yoxsulluğun azaldılması və tamamilə aradan qaldırılması, sağlam və dayanıqlı inkişafına əsas tələblərindəndir. bütün Bunlarla yanaşı sadaladığımız prosesləri ekoloji amillərdən daha çox asılıdır. Davamlı inkişafı insanların təbiətlə harmonik şəkildə sağlam məhsuldar yaşamanı və eləcə də ekoloji tarazlığın təmin edilməsini tələb edir.

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas prioritet istiqaməti şəkildə bir sıra sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili dayanar. Dayanıqlı inkişaf hər bir ölkədə. iqtisadi proseslərin təkrar istehsalın səmərəliliyi baxımından qiymətləndirilməlidir. Dayanıqlı inkişaf hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının belə inkişafını özündə əks etdirir ki, bunun vasitəsilə müasir təlabat ödəyərkən, gələcək nəsillərin bu tələbatı daha yaxşı ödəmə qabiliyyətini şübhə altına almasın. dayanıqlı inkişaf prosesinə bu istiqamətdə yanaşdıqda aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- ✓ inkişaf rəsmilər arasında xarici effektləri minimuma endirir.
- ✓ inkişaf kapitalın elə bir formada istifadəni əsaslanır ki, kapitalın öz nizamnamə məbləğinin toxunmadan sosial iqtisadi inkişaf təbii kapitaldan əldə olunan faiz hesabına təmin edilir.
- ✓ əsl inkişaf o inkişafıdır ki, gələcək nəsillərin üzərinə əlavə xərc yükləməsin.

Bu sadaladığımız məsələlərlə əlaqədar davamlı inkişaf nəzəriyyəsi müasir dövrdə aktual olub , həm də bəşəriyyətin gələcək mövcudluğu problemlərinin həlli istiqamətində bir sıra məsələləri özündə birləşdirən bir kateqoriya kimi çıxış edir. Buna müvafiq olaraq qeyd etməliyik ki, iqtisad elmi hər hansı bir sferasını tədqiq edilərkən buradan əldə edilən nəticələri mütləq şəkildə davamlı inkişaf prizmasından dəyərləndirilməlidir.

Dayanıqlı inkişaf amillərini aşağıdakı formada sistemləşdirə bilərik.

Cədvəl 3.1.. Dayanıqlı inkişaf amilləri [16, 107]

Daxili amillər	Xarici amillər
<p>Iqtisadi mühit</p> <p>Rəqabət mühitinin dinamikası</p> <p>Ölkədə innovasiyanın inkişaf səviyyəsi</p> <p>Qiymətlərin tələbin təklifin enib qalxması.</p> <p>Sosial mühit</p> <p>Ölkə əhalisinin sayının dinamikası</p> <p>sosial gərginliyin səviyyəsi</p> <p>Ölkədə sosial qeyri bərabərlik səviyyəsi</p>	<p>Iqtisadi mühit</p> <p>Kapital xammal və bir sıra istehsal amillərinə dünya bazarında konyunkturanın vəziyyəti</p> <p>Inkişafını ümumdünya meyllərini</p> <p>Qloballaşma</p> <p>Postsənayeləşmə</p> <p>TMK-ın müdaxiləsi</p> <p>Təbii mühit və alternativ xammal mənbələrinin aşkar edilməsi</p> <p>Qlobal texnogen və təbii fəlakətlər</p> <p>Digər ölkələrin inkişaf dinamikası</p> <p>Qlobal sosial problemlər</p>

Davamlı inkişafın amilləri çoxşaxəli olmaqla bir sıra məsələlərin həll edilməsində ən zəruri hesab edilir. Ümumilikdə, dayanıqlı inkişaf onun təmin edilməsi ilə bağlı olan tədqiqatları əsasən söyləyə bilərik ki, məzmunca davamlı inkişaf konsepsiyası mövcud problemlərə keyfiyyətə yeni yanaşmadır.

Tədqiqatları əsasən söyləyə bilərik ki, davamlı inkişaf Konsepsiyasının praktiki və nəzəri baxımından yaranma prosesi özünün fəal mərhələsinə daxil olmuşdur. Belə ki, hal-hazırkı dövrə qədər davamlı inkişaf konsepsiyası ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlarda qəbul edilmiş vahid bir model mövcud deyil. Bunları nəzərə alaraq, dayanıqlı inkişaf konsepsiyası formalaşması zamanı aşağıdakı məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması zəruri hesab edilir.

1. inkişaf etmiş bölgələrdən fərqli olaraq zəif inkişaf etmiş ölkələrin sosial ehtiyaclarının təmin edilməsi məqsədilə geniş təkrar istehsalın səmərəli formada reallaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi
2. milli və beynəlxalq inkişafının unikallığını təmin edilməsi baxımından bu proseslərə yeni yanaşmanın formalaşdırılması
3. inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud planetin ekosistemlərinin dağdan təzyiqlərin aradan qaldırılması
4. hökumət tərəfindən iri və kiçik sahibkarlıq arasında münasibətlərin ahəngdarlığına olmaq
5. müasir inkişaf cəmiyyətinin formalaşdırma müqayisədilməz fərqli elementlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə təmin etmək

Sadaladığımız məsələlər belə qənaətə gəlməyə Buna əsas yaradır ki, əslində davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi özəyini sosial bərabərsizlik və ekologiyaya dəyən zərəri yəni, palçıq və gen təsirlərin aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərin həll edilməsi təşkil edir.

3.2. Dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında qlobal böhranla mübarizənin dünya təcrübəsi

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində böhranlarla mübarizə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dünyanın müxtəlif ölkələrində baş vermiş böhranlar zamanı antiböhran siyasəti və böhranla mübarizə üzrə dünya praktikasına nəzər salmaq. Amerikadan başlayan qlobal maliyyə böhranı tezliklə bütün dünyaya yayıldı. Böhranın təsir etdiyi ölkələr onun vurduğu zərərlərin qarşısını almaq məqsədilə bir sıra antiböhran tədbirləri gördü. Bu antiböhran tədbirləri çərçivəsində dövlətlər antiböhran proqram paketləri hazırladı. Ümumilikdə qeyd edə bilərik, böhranın təsirinə məruz qalan ölkələr ilkin mərhələdə onun qarşısını almaq məqsədi ilə 14 trln dollardan çox vəsait sərf etdilər. Sərf edilən bu vəsait ilkin mərhələdə bankların dəstəklənməsi və dövlət zəmanətləri və real sektoru da əhatə edirdi.

Qlobal böhranla mübarizə tədbirləri ilk olaraq Amerikada başladı. Amerika böhranın qarşısının alınması məqsədi ilə daha çox strateji tapşırıqların icra edilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirdi. Bu tədbirlərə iqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin azaldılmasının qarşısını almaq, mənfi amillərin təsirini aradan qaldırmaq və itkilərin minimuma endirilməsi ilə bağlı məsələləri aid edə bilərik. Bu tədbirlər müəyyən bir dövr ərzində olan sabitlik yaratsa da, böhranın qarşısını almaq iqtidarında deyildi.

“Paulson Planı” Amerikada antiböhran proqramları çərçivəsində həyata keçirilən ilk antiböhran tədbiri olmuşdur. Bu proqramın icra edilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən 700 mlrd dollar vəsait ayrıldı. Bu proqrama əsasən ayrılmış vəsait maliyyə strukturlarının kredit borclarına görə itirilmiş likvidlərinin qaytarılmasına dəstək olacaqdı. Amerikada FES və bunun ardınca maliyyə böhranın təsir etdiyi inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları uçot dərəcələrinin miqdarından aşağı saldı. Bu bir növ ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisə və

təşkilatlarına və ailəyə yardım məqsədi daşıyırdı. İpoteka kreditlərin faizlərinin azalması və şərtlərin yumşaldılmasına əhalinin böyük bir təbəqəsinin kredit ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Böhranla mübarizənin əsas yükü Amerikanın üzərinə düşsə də, digər inkişaf etmiş ölkələr də bununla bağlı anti böhran proqramlarını işləyib hazırlamışdır.

Amerikanın antiböhran tədbirləri aşağıdakı məsələləri əhatə edir.

- sağlamlığın qorunması sisteminin modernləşdirilməsi ;
- Yeni iş yerlərinin açılması əlavə, işsizliklə mübarizə üsullarının müəyyənləşdirilməsi ;
- infrastruktur sahəsində daha geniş miqyaslı investisiya qoyuluşları həyata keçirmək;
- xüsusi biznesi üzrə vergi yükünün azaldılması ;
- binaların yenidən qurulmasına və şəxsi evlərin bərpaası;
- Alternativ mənbələrdən istifadə etməklə enerji istehsalının tənzimlənməsi və həcmnin artırılması ;

2008-ci ildə G7 ölkələrinin Mərkəzi bank rəhbərlərinin görüşü oldu. Bu görüşdə böhranla mübarizə tədbirlərinə uyğun hazırlanmış antiböhran planı təsdiq edildi. Bu plan ölkələrdə maliyyə institutlarının iflas etməsinin qarşısının alınması məqsədilə hər vasitənin istifadəsini nəzərdə tuturdu. Bu görüşün ardından Vaşinqtonda G 20 ölkə liderlərinin görüşü və antiböhran sammiti keçirildi. Bu sammitdə böhranla mübarizə tədbirlərinə müvafiq olaraq, şəffaflığın artırılmasından və maliyyə strukturları üzərində olan fəaliyyətin tənzimlənməsi və nəzarətin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar qərarlar qəbul edildi.

Rusiya böhranla mübarizə tədbirləri kimi ilk olaraq infraqstruktura kapital qoyuluşları həyata keçirdi. Lakin Rusiya baş Naziri öz çıxışlarının birində bu tədbirlərin böhranın təsirlərini azaltmaq ilə bağlı fikirlər səsləndirdi. O, həmçinin qeyd etdi ki, ölkədə təqaüdlərin minimum yaşayış səviyyəsindən daha yüksək olması da yaşlı nəslin istehlak edə bilməsinin başlıca şərtidir. Ümumilikdə qeyd

edə bilərik ki, qlobal maliyyə böhranı çərçivəsində Rusiyanın antiböhran tədbirləri aşağıdakılardan ibarətdir

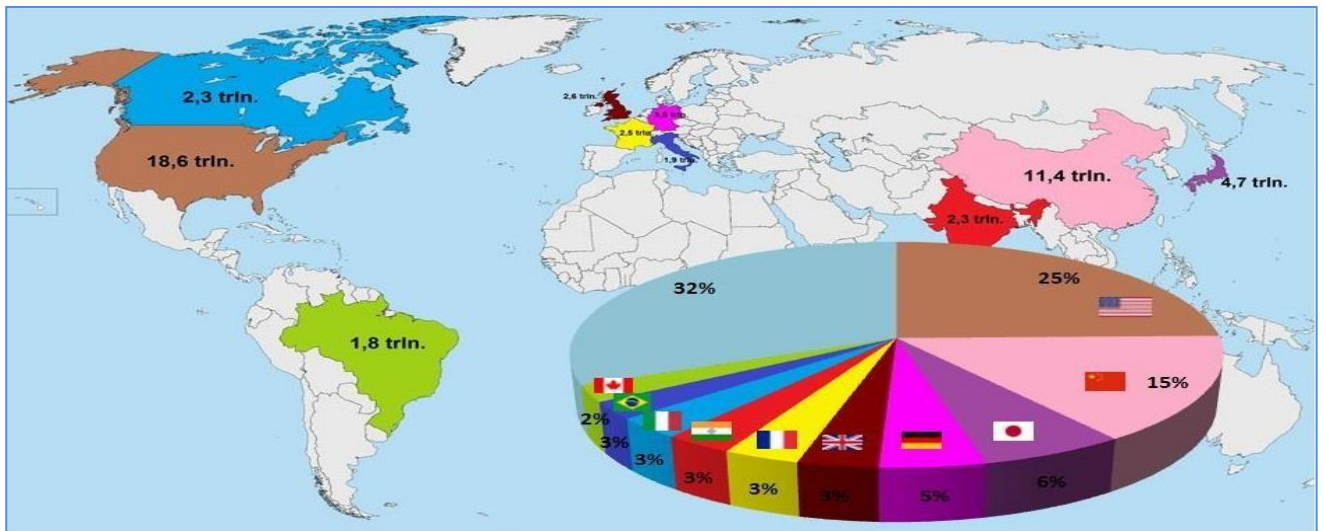
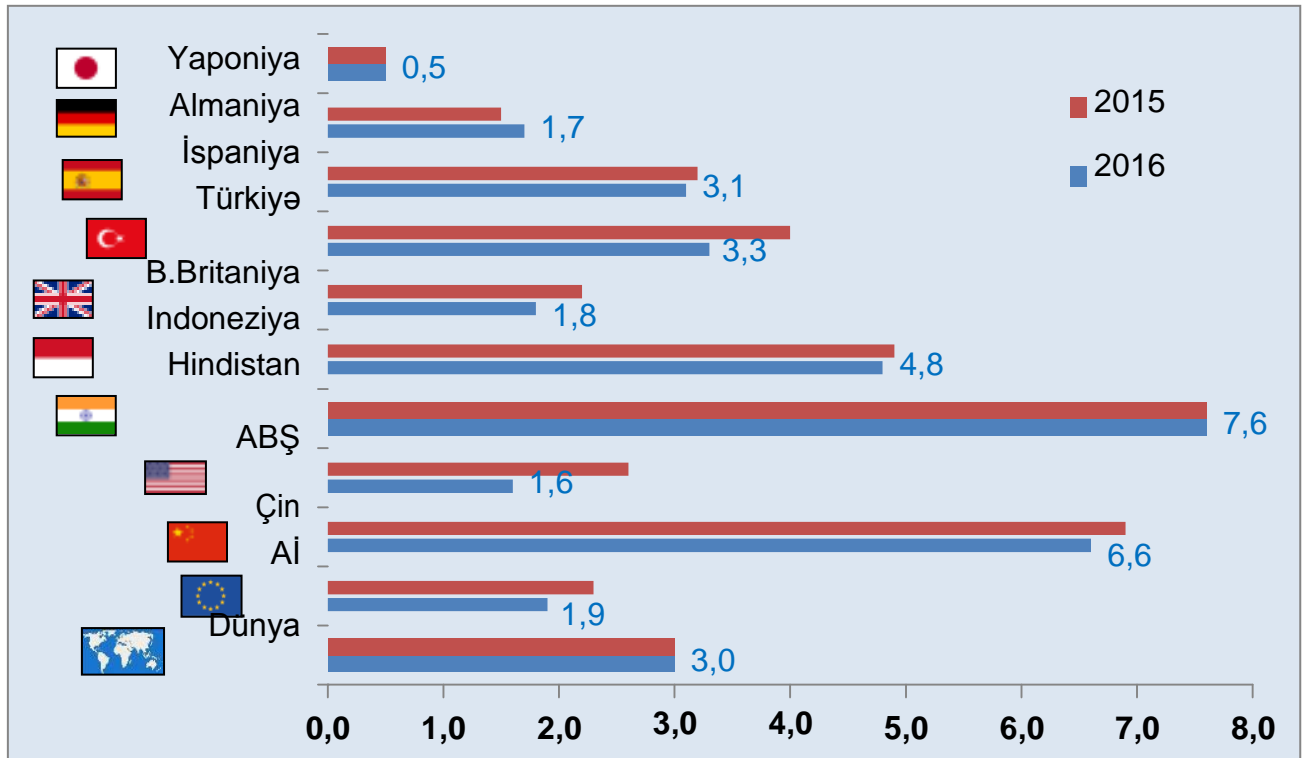
1. Maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi və maliyyə sistemi üzərində nəzarətin artırılması
2. Biznes sferası üzrə vergi yükünün azaldılması
3. Yeni iş yerlərinin yaradılması və işsizliklə mübarizə
4. İdarəetmə strukturlarının, biznesə təzyiqin azaldılması

Çin hökuməti də böhranın ilkin təsirlərinə məruz qalan kimi böhranla mübarizə üzrə tədbirlər planı hazırladı. Dövlət bu tədbirlər proqramına 585 mlrd dollar ayırdı. Bu məvacibin 105 mlrd dolları kənd təsərrüfatına ayrıldı. Bununla yanaşı 7 mlrd dollardan çox məbləğ isə işsizliyin aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlərə sərf edildi. ixrac tələbinin səviyyəsinin aşağı düşməsi hökumətdən daxili istehlak tələbini inkişaf etdirməyi zəruri hala çevirdi. Bu məqsədlə bir sıra vasitələr təsis edildi. Antiböhran proqramları çərçivəsində tikinti sektoru genişləndi. Hökumət enerji istehlakına qənaət edərək ÜDM-ni artırdı. Adətən ÜDM-in artması enerji istehlakının artması ilə müşahidə olunur. Əgər qısamüddət ərzində ÜDM-in artmasını və enerji istehlakının azalmasını görürüksə, deməli iqtisadiyyatda istehsalsektoru müsbət dəyişikliklərə məruz qalıb. Belə ki, daha az enerji sərf edən texnologiyalar , daha az enerji istifadə edən sənaye və s. meydana gəlir.

Böhranla mübarizə tədbirləri hər bir ölkədə olan həmin ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müxtəlif formalarla həyata keçirilir. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, İslanidiyada böhran daha çox bank sferasına ağır zərbə vurduğu üçün burada böhranla mübarizə tədbirləri daha çox bank sferasının yaxşılaşdırılması istiqamətində olmuşdur .

İslanidiyadan fərqli olaraq, Rusiya və Çində isə bu kimi aktivlərin düşməsi ilə bağlı problemlər mövcud deyildi. Bu ölkələrdə olan daha çox istehsalın stimullaşdırılması, məşğulluğun artırılması ilə əlaqədar böhranla mübarizə tədbirləri hazırlanmışdır.

Cədvəl .3.2. Müxtəlif ölkələr üzrə ÜDM göstəricisi və artım dinamikası

Dünya təcrübəsi göstərir ki, böhranla mübarizə tədbirlərinin aparılmasının və böhranın təsirlərinin aradan qaldırılması dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm şərti hesab edilir. İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi və bu istiqamətdə strategiyanın formalaşdırılması, hər bir ölkədə bazar sisteminin təsərrüfat strukturlarının tələblərinə uyğun formatı mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Xüsusilə bu istiqamətdə hər bir ölkədə dövlət

tənzimlənməsinin hüquqi sistemi və iqtisadi vasitələrin və iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasına uyğun iqtisadi, sosial siyasi şərtlərin institusional amillərlə birləşməsinə tələb edir. Dünya təcrübəsinə istinad edərək, ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsi istiqamətində perspektiv inkişaf modelinə nəzər salaraq əsas istiqamətlərə diqqət yetirək. Bu inkişafın təmin edilməsi baxımından, ilk milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sosial səmərəliliyini ön plana çıxarılması, əsas və tərəqqi amillərinin optimal nisbətlərinin göstərilməsi və bir sıra məsələlər zəruri hesab edilir.

Son illərdə ölkəmizdə formalaşan resurs potensialını və sosial iqtisadi inkişafda əldə edilən nəticələr onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi baxımından makroiqtisadi səviyyədə qiymətləndirilməsi iqtisadi strategiyanın təkmilləşdirilməsi nöqtəyi nəzərdən olduqca aktualdır. Hər bir dövlətin dayanıqlı inkişaf modelinə keçməsi, onun qloballaşan dünyada yeri və rolu ilə eləcə də sosial iqtisadi potensial da artırılma imkanları ilə müəyyənləşdirilir.

Müasir Azərbaycanı xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də iqtisadi əsaslara dayanaraq , ölkə əhalisinin rifah halının davamlı olaraq yüksəldilməsi və sosial müdafiəsinin təmin edilməsi ilə əlaqəlidir. Bu baxımdan sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sağlam və yəni hər tərəfin tərəqqi sürəti intensiv olaraq davam etdirilir.

Lakin ölkəmizdəki dayanıqlı inkişaf modelinə keçidi zəruri edən bir sıra amil və şərait mövcuddur. Bu əlverişli imkan yaradan amil və onun şəraitləri aşağıdakı formada təsnifləşdirə bilərik :

1. əlverişli iqtisadi coğrafi və geosiyasi mövqeyi
2. əmək ehtiyatları balansı
3. kifayət qədər torpaq, su, meşə resurslarının olması
4. çoxşaxəli sənaye kompleksi
5. əhalinin yüksək təhsil səviyyəsi

6. nəqliyyat kommunikasiya sisteminin inkişafı
7. beynəlxalq iqtisadi əlaqələr
8. güclü tikinti bazası
9. Elmi texniki potensial

Sadaladığımız amillərlə yanaşı, aparılan tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, həmin ölkədə da innovasiya əsasında fəaliyyətin həyata keçirilməsini, resurslardan ekoloji tarazlığı gözləmək və səmərəli formada istifadəni və eləcə də rəqabət qabiliyyətinin artırılması kimi məsələləri əks etdirir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində ölkəmizdə iqtisadiyyatın açıqlığının artması, davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üzrə strateji problemlərin həllini hər şeydən öncə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsini tələb edir. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyat sferası üzrə milli maraqların reallaşdırılması baxımından ölkəmizdə geniş təkrar istehsalın mövcud reallıqlar və dünya iqtisadiyyatında baş verən meyllər nəzərə alınaraq, innovasiya modelinə keçidin təmin edilməsi üçün zəruri texniki təşkilati tədbirlərinin icra edilməsi və dövlətin iqtisadi siyasətində aşağıdakı məqsədlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

1. Azərbaycanın malik olduğu resursları potensialını nəzərə alaraq, beynəlxalq səviyyədə istehsal sferalarının inkişafına nail olmaq
2. Neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində formalaşan texniki və iqtisadi təşkilati və digər sahələrin innovasiya əsasında inkişafını təmin etmək üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənməsi.

3.3. Beynəlxalq iqtisadi tənzimləmə sisteminin müasir arxitekturasının dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində rolu və vəzifələri

Beynəlxalq iqtisadi tənzimlənmə sisteminin möhkəmləndirilməsi hələ 20-ci əsrdə dünyanın bir sıra ölkələrində baş verən maliyyə duz olandan sonra mahını geniş formada müzakirə edilməyə başlandı. Xüsusilə də iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində son dövrlərdə böhranların yaranması qlobal səviyyədə bir sıra problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Elə buna görə də maliyyə sisteminin subyektləri, gələcəkdə böhran hallarının qarşısının alınması məqsədilə maliyyə sisteminin arxitekturasında bəzi dəyişikliklərin olmasını zəruri hesab edirlər. Arxitektura anlayışı özündə beynəlxalq iqtisadi tənzimlənməni sistemə müvafiq olaraq maliyyə fəaliyyətinin icra edilməsi məqsədilə müxtəlif tədbirləri aid edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tədqiqatlarına əsasən, stabil, beynəlxalq iqtisadi tənzimlənmə sisteminin təşkili dünya ölkələrinin böhranlara qarşı dözümlü olması və bununla davamlı iqtisadi artım və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin edilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq maliyyə sistemi üzrə keçirilən forumda böhranlar geniş formada müzakirə edilmişdir. Bu forumda beynəlxalq maliyyə sisteminin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından bir sıra məsələlər təhlil edilmiş və aşağıdakı aspektlər öz əksini tapmışdır.

- maliyyə sisteminin nəzarəti əlaqədar beynəlxalq standartların formalaşdırılması
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə imkanlarının artırılması
- iqtisadi informasiyanın ictimaiyyətə açıqlanması ilə əlaqədar beynəlxalq standartların təkmilləşdirilməsi

Müasir arxitekturanın formalaşdırılması planında böhranların aradan qaldırılmasının yeni istiqamətləri işlənib hazırlanmışdır. Hazırlanmış bu plan Beynəlxalq Valyuta Fondunun bütün üzvlərinə ümumilikdə dünyada baş verən qlobal böhranla çərçivəsində maliyyə sisteminin stabilliyini qorumaq baxımından

təminat verir. Yeni arxitektura planları dünyada baş verən hər hansı bir mənfi dəyişikliklər zamanla ümumilikdə bu problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə qısa müddətli maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi ilə bağlı bir sıra məsələləri özündə birləşdirir.

Beynəlxalq iqtisadi tənzimləmə sisteminin əsas məqsədi və əsas elementi şəffaflıqdır. Şəffaflıq dünyanın müxtəlif ölkələrində iqtisadi, maliyyə və bank sistemi haqqında məlumatların şəffaf formada açıqlanmasının və çatdırılmasını nəzərdə tutur. Beynəlxalq maliyyə sisteminin arxitekturasında kredit və maliyyə siyasətində şəffaflığın təmin edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1998-ci ildə yaradılmış şəffaflıq və hesabat məsələləri ilə bağlı işçi qrupun öz fəaliyyətini çərçivəsində, həm də iqtisadi siyasətə nəzarət etmək və informasiyanın şəffaflığı istiqamətində beynəlxalq standartlara uyğunluğu barədə BVF-yə tövsiyələr verdi.

Beynəlxalq iqtisadi tənzimləmə sistemində islahatların yerinə yetirilməsi bir sıra səbəblərə görə zəruri hesab edirlər. Bu səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir

- sosial böhranların mənfi nəticələrinin artması
- son dövrlərdə maliyyə və valyuta böhranlarının intensivliyinin artması
- dünya iqtisadiyyatının qloballaşması
- investisiya təşkilatlarının ümumi maliyyə vəsaitlərinin və ya maliyyə bazarlarındakı əməliyyatların həcmının artması. Bu faktorun zəruriliyi ondan ibarətdir ki, böhranların aradan qaldırılması prosesində investorlar arasında qarşılıqlı əlaqəni çətinləşdirir.
- dünya üzrə böhranların dərinləşməsi riski
- böhranlar zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə sferasının daha çox itkilərə məruz qalması
- beynəlxalq institutların inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərmək imkanlarının məhdudlaşması
- ofşor maliyyə mərkəzlərinin sayının artması
- böhranların intensivliyini nəzərə alaraq, beynəlxalq təşkilatların, onların aradan qaldırılması ilə əlaqədardır imkanlarının məhdudlaşması

- gələcəkdə baş verə biləcək böhran risklərinin minimuma endirilməsi
- makroiqtisadi və maliyyə balansının pozulmasının qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirlərin yerinə yetirilməsi
- inkişaf etmiş ölkələrdə gələcəkdə baş verən böhranların qarşısını almaq
- böhranlar zamanı investorların itkilərinin azaldılması
- əhalinin aztəminatlı sosial qrupunun effektiv müdafiəsi məqsədi ilə ram qloballaşmanın və kapitalın hərəkətinin üstünlüklərindən yararlanma bilən maliyyə sisteminin formalaşdırılması
- Balansdan kənar hesablarında əks olunan maliyyə institutları vasitəsilə risklilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirən əməliyyatların kütləvi şəkildə inkişafı
- özəl sektorun qarşılaşdığı problemlərin həll olunmasında dövlətin imkanlarının qeyri proporsional şəkildə istifadəsi

Sadaladığımız məsələlərə müvafiq olaraq beynəlxalq maliyyə sisteminin əsas inkişaf istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. İqtisadi siyasət

- özəl və dövlət sferalarında beynəlxalq maliyyə institutlarının fəaliyyəti üzrə şəffaflığın təmin edilməsi
- özəl sektorun dəstəklənməsi mexanizmləri üzrə effektivliyin artırılması və sosial ödənişlərin bölüşdürülməsi
- Daxili bazarın liberallaşdırılması ilə əlaqədar şərtlərin müəyyən edilməsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən və valyuta rejiminin tətbiq edilməsi və beynəlxalq kapitalın hərəkət metodlarının hazırlanması
- maliyyə böhranları zamanı itkilərin minimuma endirilməsi ilə əlaqədar bu yolların axtarılması və əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin maraqlarının müdafiə edilməsi ilə bağlı siyasətinin tətbiq edilməsi

2. maliyyə bazarları və investisiya qurumlarının tənzimlənməsi

- müxtəlif sferalar üzrə nəzarət və tənzimləmənin icra edilməsi məqsədi ilə beynəlxalq prinsip və standartların tətbiq edilərək beynəlxalq

iqtisadi tənziplənmə sisteminin məskəndən dirilməsi və bu sfera üzrə islahatların həyata keçirilməsi

- qiymətli kağızlar bazarının tənziplənməsi və borc vəsaitlərinin aktiv formada istifadə olunduğu investisiya fəaliyyəti mexanizminin formalaşdırılması

Beynəlxalq maliyyə sistemi üzrə islahatların yerinə yetirilməsinə aşağıdakı yolları mövcuddur.

1. Ayrı-ayrı ölkələr üzrə həyata keçirilən siyasət

- xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital axınında dəyişikliklər baş verdiyi zaman maliyyə sisteminin həssaslığının azaldılması istiqamətində prinsiplərin işlənib hazırlanması .
- dövlət borclarının idarə olunması üzrə vahid sisteminin formalaşdırılması . Vahid sistemin formalaşdırılması daha çox dövlət zamanətinin təqdim edilməsi imkanlarının məhdudlaşdırılması və onların təqdim olunmasının daha açıq şəkildə yerinə yetirmək və özəl sektoru vəsaitlərin cəlb etmə mexanizmindən istifadə edərək həyata keçirilir.
- dövlətin aktiv iştirakı vasitəsilə həm debitorları, və kreditorları arasından tənziplənmə sisteminin inkişaf etdirilməsi
- dövlət tərəfindən valyuta vəziyyəti, eləcə də maliyyə və korporativ sektorun mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar informasiyanın ictimaiyyətə çatdırılmasının təmin edilməsi
- təhsil, səhiyyə, işsizlikdən sığorta proqramlarını əks etdirən sosial siyasəti əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi

2. Borc böhranının aradan qaldırılması.

- dövlət və ya özəl institutların öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi hallardan özəl kreditorlar vasitəsilə kreditlərin təqdim olunmasını stimullaşdırmaq və əlaqədar müxtəlif tədbirlərin icra edilməsi

- Borclular və kreditorlar qarşısında hansı vəziyyətin pisləşməsi halında münasibətlərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar ədalətli bölgü sistemi üzrə siyasətini əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və tətbiq edilməsi .Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, bazar şərtlərinin çətinləşdiyi dövrdə borc üzrə ödənişləri müvəqqəti dayandırılması kimi hallarda baş verir. Bu hal isə müəyyən bir period ərzində daxili borcun mütləq restrukturizasiyasının keçirilməsini şərtləndirir.

3. Maliyyə bazarları və institutları.

- maliyyə bazarlarının və xüsusi fond bazarlarının inkişafına şərait yaratmaq xüsusilə də bank fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması və tənzimlənməsi məsələlərini əhatə edən Bazel prinsiplərinə əməl edərək maliyyə bazarları və institutları üzrə həm korporativ idarəetmə prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi zəruri hesab edilir.
- Bank depozitlərinin iflası maliyyə institutları restrukturizasiyasının effektiv sığorta mexanizminin hazırlanması, maliyyə strukturlarında baş verən maliyyə çətinlikləri ilə əlaqədar borc problemlərinin həll edilməsi
- maliyyə qurumlarında risklərin idarəetmə sisteminin dəstəklənməsi

4. beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi

- ✓ beynəlxalq maliyyə institutlarının fəaliyyəti zamanla bu informasiyanın şəffaflığının təmin edilməsi və eləcə də işgüzar materialların beynəlxalq Valyuta Fondunun İcraedici Şurasına üzv olan ölkələrin iqtisadi vəziyyət haqqında müzakirələrin nəticəsi kimi bəyanatların açıq formada ictimaiyyətə təqdim edilməsi
- ✓ beynəlxalq Valyuta Fondunun imkanlarından istifadə edərək dünyanın müxtəlif ölkələrində qəbul edilən standartlar üzrə nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi
- ✓ beynəlxalq Valyuta Fondu çərçivəsində olan böhranın yayılması üzrə zərər görmüş maliyyə sahəsi üzrə əhalinin kreditləşməsi baxımından yeni mexanizmin formalaşdırılması

- ✓ Regiona beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinə dəstək göstərmək istəyən, onların inkişafı ilə bağlı maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq Valyuta Fondunun yardımından istifadə etmək
- ✓ hər bir dövlətin dövlət tənzimlənməsi orqanları üzrə işçi personalının bilik və bacarıqların artırılması ilə əlaqədar beynəlxalq əməkdaşlığın təşkil edilməsi

5. Yeni beynəlxalq strukturların yaradılması

- ❖ inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, işsizliyin aradan qaldırılması, inflyasiyanın azaldılması, məşğulluğun təmin edilməsi məqsədi ilə beynəlxalq institutların yaradılması və onların fəaliyyət göstərməsi üçün yeni səlahiyyətlərin verilməsi ilə təmin edilməsi
- ❖ beynəlxalq arenada qlobal əməliyyatları icra edən işçilərin fəaliyyətinə nəzarət məqsədilə vahid beynəlxalq standartların işlənib hazırlanması və ya beynəlxalq maliyyə tənzimlənməsi sisteminin yaradılması

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işinin müxtəlif bölmələrində iqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində böhranların formalaşması və məzmunu, qlobal iqtisadi böhranların iqtisadi inkişafa təsirlərinin qiymətləndirilməsi fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar məsələlər təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmişdir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, qlobal maliyyə böhranının dünyanın bir sıra ölkələrinə təsir etdiyi bir şəraitdə Azərbaycanda bu istiqamətdə fəaliyyətin tənzimlənməsi, maliyyə sistemində sabitlik və artım dinamikası ilə təmin olunmuşdur.

Qlobal maliyyə böhranı bir sıra ölkələr üzrə daxil olan maliyyə resurslarının həcmnin azalmasına səbəb oldu. Bu isə öz növbəsində bank sferasında pul qıtlığının yaranmasına gətirib çıxardı. Müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud vəziyyəti və iqtisadiyyatın inkişaf etməsi, müəyyən mənada inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdır. Bu zaman əgər böhran inkişaf etmiş ölkədən başlayarsa, bu ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir göstərsə, belə olduqda, inkişaf etməkdə olan ölkələrə də keçir. XXI əsrdə inkişaf etməkdə olan ölkələr də daxil olmaqla dünyanın bir sıra ölkələrində yüksək iqtisadi artım tempi müşahidə edilir. Dövlətlərin əksəriyyətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əmtəə və maliyyə bazarlarının inteqrasiya edir. İqtisadi artımın yüksəlməsi və iqtisadi inkişafına nail olmağın əsas səbəbi kimi beynəlxalq konyunkturanın güclü olması göstərilir. Belə ki, qloballaşan dünyada iqtisadi resurslara tələbin artması bu resursların qiymətinin yüksəlməsinə, eləcə də risk faktorlarının aşağı olmasına şərait yaradır.

Ölkəmizdə bu istiqamətdə həyata keçirilən antiböhran tədbirlərindən biri də maliyyə qurumlarının 2009-2012-ci illərdə mənfəət vergisindən azad edilməsi oldu. Bu bank sferasında yaranmış problemlərin aradan qaldırılmasını və vəsaitlərin həcmnin artırılmasına şərait yaratdı. maliyyə təşkilatlarının bu müddət ərzində mənfəət vergisindən azad edilməsi praktik olaraq güzəşt vaxtının uzun

olmasını banklarda bu addımdan faydalanmaq imkanlarını daha da artırdı. Bununla yanaşı, onlar bank sferası üzrə həyata keçirilən anti böhran tədbirləri istiqamətində dolayı addımlarla yanaşı, birbaşa addımlar da atıldı.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlət rezervlərinin bir qisminin ölkənin kommersiya banklarında yerləşdirilməsi ilə əlaqədar verilən qərar dövlət rezervlərinin bir qismini banklar vasitəsilə real sektora yönəldilməsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu isə bankların yetkinliyinin artırılması baxımından 4 milyard dollaradək rezerv min kommersiya banklarında yerləşdirilməsi ilə nəticələndi. Bu məbləğin böyük bir qismi, real sektora uzunmüddətli və aşağı faizli kreditlər şəklində verilməsinə qalan hissəsi isə böhranla üzləşən kommersiya banklarında antiböhran tədbirlərinin görülməsinə sərf edildi. təqdir olunub, baş vermiş qlobal maliyyə böhranın təsirlərini azaltmaq üçün bank sferasına birbaşa dəstəyin verilməsi, alternativsiz hala gəlmişdir. Məhz elə bu baxımdan da Azərbaycan Respublikası Sadaladığımız məsələlərlə əlaqəli olaraq tədqiqat işində üzrə aşağıdakı təkliflər məqsədəuyğun hesab edilir.

- Qlobal iqtisadi böhranların iqtisadi inkişafa təsirləri təhlil edilmiş və bu istiqamətdə böhranların təsirinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar bir sıra fikirlər səsləndirilmişdir ;
- antiböhran tədbirlər paketi müəyyən edilmiş və bu tədbirlər paketini təyin edilməklə, gələcəkdə bu hallara qarşı mübarizə tədbirləri ilə bağlı hazırlıq planı müəyyənləşdirilmişdir.
- maliyyə böhranın bank sferasına təsirini azaltmaq və ümumilikdə bu sahə üzrə antiböhran tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın faiz dərəcəsi bir faizədək aşağı salması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, hal hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bu faiz dərəcəsi hətta 0-a yaxındır. Faiz dərəcəsinin bir faizə qədər endirilməsi kommersiya banklarında likvidliyin artmasına təsir göstərəcək. Bu proses bir çox müsbət təsirlərə səbəb olmaqla yanaşı, bankların likvid vəsaitlərə çıxış imkanlarını artıracaq.

- əhalinin maliyyə sisteminə olan inamının artırılması məqsədi ilə banklar tərəfindən həyata keçirilən antiböhran tədbirləri haqqında geniş məlumatın verilməsi əhalinin əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox bank xidmətlərindən istifadə etməyə şərait yaradacaqdır.

- dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas prioritet istiqamətləri müəyyən edilmiş və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin böhranlarla mübarizə və anti böhran tədbirlərinin həyata keçirilməsindəki rolu tədqiq edilmiş və bir sıra fikirlər səsləndirilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.Ş.Şəkəreliyev . Dünya iqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B., 1999.
2. Babayev. A. , “Valyuta ehtiyatlarının idarə olunması: yeni yanaşmalar”, 2010
3. Bağırov S., “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır?” Bakı,2013,

4. V., Kərimzadə K. , Poluxov İ., “Azərbaycan Respublikasının Anti-böhran Konsepsiyası”, İqtisadi və Sosial İnkisaf Mərkəzi, aprel 2009
5. İbadoğlu Q., “Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri”, məqalə, Bakı, 2009.
6. İsayev İ. , “Manatın devalvasiyası məqsədəuyğun addımdır”, məqalə, Bakı, 2015.
7. “İqtisadi böhran: Azərbaycan və dünya” ,məqalə, Bakı, 2010.
8. Kərimli G. , “Qlobal maliyyə böhranının ikinci dalğası qaçılmazdır” Bakı, 2010.
9. Məsimli Əli., “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan”, məqalə, Bakı, 2009
10. Muradlı A. , “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan iqtisadiyyatı”, Bakı, 2011
11. Vəliyev D.Ə., “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, Bakı, 2012,
12. Vəliyev D.Ə., “Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası”, Bakı, 2008,
13. Zeynalov V.Z., “Qlobal maliyyə böhranı və antiböhran tədbirləri: təhlil və qiymətləndirmə”, Bakı, 2012,
14. Zeynalov V.Z., “Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət”, Azər nəşr, Bakı, 2012,
15. Məmmədov Z.F Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəçilik sistemində antiböhran siyasət: ümumi problemlər və fərqli yanaşmalar// «Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəçilik sistemində antiböhran siyasəti: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli». Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, 04 iyun 2010.
16. Məmmədov Z.F Maliyyə- kredit qurumları //Maliyyə ve ucot.- 1998. - № 11-12.
17. Məmmədov Z.F. Qlobal böhranı və dövlətin antiböhran strategiyası: dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı// Dövlət idarəçiliyi. № 1. – 2010.

18. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli// AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2010.c. 5-15.
19. Məmmədov Z.F. Qlobal maliyyə böhranı: səbəb və nəticələr // maliyyə və uçot. 12. - 2012.
20. Буторина О. В. , “Антикризисная стратегия Европейского союза: ближние и дальние рубежи” , Политика. № 3. , 2012,
21. Буторина О. В. , “Кризис в зоне евро: ошибки или закономерность?” , Современная Европа. № 2., 2012,
22. Буторина О. В. , “Причины и последствия кризиса в зоне евро” , «Вопросы экономики», 2012.
23. Быков П. , “Откуда придет гроза” , статья, 2014
24. Вардомского Л.Б., “Мировой финансовый кризис в постсоветских странах: Национальные особенности и экономические последствия” , Москва, 2009,
25. Гайдар Е. , “Мировой экономический кризис: последствия для российской политики” , 2009, с.10
26. <http://anl.az/new/>
27. https://en.wikipedia.org/wiki/English_Wikipedia
28. <http://www.globalization101.org/what-is-globalization/>

SUMMARY

The causes of the economic crisis, more and more recycling in the production, distribution, exchange and consumption are associated with the emerging contradictions. Accordingly, the development of production in the secondary market, the elimination of the contradictions, in periodic happen. Identifying the causes of the crisis and the crisis related to the study of different developmental theories formed. The cause of the crisis and the broader currents of neoclassical liberalism content and related issues have been interpreted in different ways. They are the main cause of the crisis, such as that caused by excessive production of the products evaluated as not to consume. The elimination of this problem is seen to stimulate consumption. The lack of a proper ratio between them is based on the idea of entrepreneurs conditioned by unpredictable behavior, and it is emerging as a result of unprofessional management. Unlike the theories described by Schumpeter described more psychological crisis. In this view, in connection with his theory of psychological theory is considered to be explored zone. If we look at the chronology of the crisis, we can see the emergence of a global economy that nearly 2 centuries, a number of developed countries of the decline of the banking system, the reduction of prices, resulting in an increase in the unemployment rate is observed in various economic crises. According to the disruption caused by the crisis, demand in various economic literature is characterized as an event. However, it should be noted, took place in the sphere of agricultural production more than before the crisis. In particular, industrial production in the agricultural supply demand imbalance caused by the crisis. However, the economic crisis of the 20th century began to be formed within the confines of a number of countries. However, in the modern globalized world crisis began to have an international character. In modern times, the current situation and economic development of developing countries, to some extent dependent on the developed countries. When the crisis in the developed countries if it begins to affect the

economic development of these countries indicates that, if so, goes to developing countries. The twenty-first century, a number of developing countries, including the countries of the world, there is a high rate of economic growth. As a result of the reforms carried out in most of the commodity and financial markets integration. The main reason for the rise in economic growth and to achieve economic development of a strong presence in the international conjuncture. Thus, the increase in the price of these resources in a globalizing world the increasing demand for economic resources, as well as an opportunity to lower risk factors. In addition, it should be noted, developing countries tend to use their resources and resource potential of the higher form. In this case, they were highly developed by using its potential. Therefore, even if a number of economists believed that in the developing countries will not affect any crisis. Thus, the pace of economic growth in developing countries continued to increase in 2008. At the end of the year, with the world's main economic resources impairments impact of the crisis on developing countries.

РЕЗЮМЕ

Причины экономического кризиса, все больше и больше рециркуляции в производстве, распределении, обмене и потреблении связаны с возникающими противоречиями. Соответственно, развитие производства на вторичном рынке, устранение противоречий, в периодическом произойдет. Выявление причин кризиса и кризис, связанный с изучением различных теорий развития сформированных. Причина кризиса и более широких течения неоклассического содержания либерализма и связанные с ними вопросы, которые были интерпретирована по-разному. Они являются основной причиной кризиса, вызванного, например, от чрезмерного производства продукции оценивается как не потреблять. Устранение этой проблемы видится стимулировать потребление. Отсутствие надлежащего соотношения между ними основано на идее предпринимателей, обусловленные непредсказуемым поведением, и она превращается в результате непрофессионального управления. В отличие от теорий, описанных Шумпетером описал более психологический кризис. С этой точки зрения, в связи с его теорией психологической теории считается, чтобы изучить зону. Согласно неудобству, вызванному кризисом, спрос в различной экономической литературе характеризуется как событие. Тем не менее, следует отметить, имел место в сфере сельскохозяйственного производства больше, чем до кризиса. В частности, промышленное производство в сельском хозяйстве дисбаланса между спросом и предложением, вызванное кризисом. Однако экономический кризис 20-го века стал формироваться в рамках целого ряда стран. Однако, в современном глобализированном мире кризис начал иметь международный характер. В наше время, текущая ситуация и экономическое развитие развивающихся стран, в некоторой степени зависит от развитых стран. Когда кризис в

развитых странах, если оно начинает влиять на экономическое развитие этих стран свидетельствует о том, что, если да, то идет в развивающиеся страны. Двадцать первого века, в ряде развивающихся стран, в том числе стран мира, есть высокие темпы экономического роста. В результате проведенных реформ в большинстве товарных и финансовых рынков интеграции. Основная причина роста темпов экономического роста и достижение экономического развития сильного присутствия в международной конъюнктуре. Таким образом, рост цен на эти ресурсы в глобализирующемся мире растет спрос на экономические ресурсы, а также возможность снизить факторы риска. Кроме того, следует отметить, развивающиеся страны стремятся использовать свои ресурсы и ресурсный потенциал высшей формы. В этом случае, они были высоко развиты, используя свой потенциал. Поэтому, даже если ряд экономистов полагает, что в развивающихся странах, не повлияет на кризис. Таким образом, темпы экономического роста в развивающихся странах продолжает расти в 2008 году. В конце года, с главным мировым экономическим ресурсам ухудшений последствий кризиса на развивающиеся страны.

REFERAT

İqtisadi böhranın yaranma səbəbləri, daha çox təkrar istehsal prosesində istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakı üzrə yaranan ziddiyyətlərlə əlaqələndirilir. Buna müvafiq olaraq, təkrar istehsalın inkişaf bazarı, yaranmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, dövrü surətdə baş verir. Yaranmış böhranın səbəblərinin aşkar edilməsi və ümumilikdə tədqiqatı ilə əlaqədar böhranların müxtəlif inkişaf nəzəriyyələri formalaşmışdır. Neoklassik və liberalizm cərəyanlarının nümayəndələri böhranın yaranma səbəbi və ümumilikdə məzmunu ilə əlaqədar məsələləri müxtəlif cür şərh etmişlər. Onlar böhranın yaranmasında əsas səbəb kimi həddindən artıq istehsala səbəb olan əhalinin məhsulları istehlak etməməsi kimi dəyərləndirmişlər. Bu problemin aradan qaldırılmasını isə istehlakı stimullaşdırılmasında görüblər. Onların fikrinə əsaslanan sahibkarların gözlənilməz davranışları arasında düzgün nisbətənin olmaması ilə şərtlənmişdir və bu qeyri-peşəkar idarəçiliyin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu nəzəriyyələrdən fərqli olaraq Şumpeter böhranı daha çox psixoloji təsvir vasitəsilə səciyyələndirmişdir. Bu baxımından, onun da zonanı tədqiq etməsi ilə bağlı nəzəriyyəsi psixoloji nəzəriyyə hesab edilir. Dünya iqtisadiyyatında böhranların yaranmasının xronologiyasına nəzər salsaq görə bilərik ki, təxminən 2 əsrdə dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrindən bank sisteminin tənəzzülə uğraması, qiymətlərin aşağı düşməsi, işsizliyin səviyyəsinin artması ilə nəticələnən müxtəlif tipli iqtisadi böhranlar müşahidə edilir. Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda böhrana əsasən tələb təklifin pozulması nəticəsində yaranan bir hadisə kimi xarakterizə olunur. Lakin bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, əvvəllər böhran daha çox kənd təsərrüfatı istehsalı sferasında baş verirdi. Xüsusilə sənaye istehsalı ilə kənd təsərrüfatı arasında tələb təklif tarazlığının pozulması böhranlara səbəb oldu. Lakin artıq 20-ci əsrdə iqtisadi böhrandan bir sıra ölkələrin sərhədləri çərçivəsində yaranmağa başladı. Bununla yanaşı, müasir dövrdə qloballaşan dünyada beynəlxalq xarakterli böhranlar da yaranmağa başladı.

Müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin mövcud vəziyyəti və iqtisadiyyatın inkişaf etməsi, müəyyən mənada inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdır. Bu zaman əgər böhran inkişaf etmiş ölkədən başlayarsa, bu ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir göstərsə, belə olduqda, inkişaf etməkdə olan ölkələrə də keçir. XXI əsrdə inkişaf etməkdə olan ölkələr də daxil olmaqla dünyanın bir sıra ölkələrində yüksək iqtisadi artım tempi müşahidə edilir. Dövlətlərin əksəriyyətində həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əmtəə və maliyyə bazarlarının inteqrasiya edir. İqtisadi artımın yüksəlməsi və iqtisadi inkişafına nail olmağın əsas səbəbi kimi beynəlxalq konyunkturanın güclü olması göstərilir. Belə ki, qloballaşan dünyada iqtisadi resurslara tələbin artması bu resursların qiymətinin yüksəlməsinə, eləcə də risk faktorlarının aşağı olmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr öz resurslarından və resurs potensialından daha yüksək formada istifadə edirlər. Belə olduqda isə onlar öz potensialından istifadə edərək yüksək inkişaf edirdilər. Elə buna görə də bir sıra iqtisadçılar belə hesab edirdi ki, baş verən hər hansı böhran inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir göstərməyəcək. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın artım tempi 2008-ci ildə artmaq davam edirdi. İlin sonunda dünyanın əsas iqtisadi resurslarının dəyərdən düşməsi ilə böhranın inkişaf etməkdə olan ölkələrə də təsir göstərdi.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında əsas mövqeyi, elmi texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmuş, inkişaf etmiş təsərrüfat sistemində malik ölkələrə məxsusdur. Bu cür ölkələrə biliklərin iqtisadiyyatını biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat və yaxud informasiya əsaslanan iqtisadiyyat kimi şərh edirlər. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, yeni formalaşan texnoloji təsərrüfat ukladını və iqtisadi artımın başlıca istehsal resursu rolunu informasiya və bilik oynayır. Dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində iqtisadi artım amilləri üzrə göstəricilərə əsasən, görə bilərik ki, ümumdaxili məhsulun 80-90 % texnologiya, kadrların, təhsil ümumilikdə insan kapitalından yeni bilik və informasiyanın tətbiqinin payına düşür. Keçid dövrünün ilkin mərhələsində dünyanın bir çox ölkələrində

iqtisadiyyatın böhran vəziyyəti və eləcə də bu istiqamətdə texnoloji səviyyəsi olduqca aşağı idi. İqtisadi böhranın tüğyan etməsi nəticəsində müəssisələr, o zaman elmi texniki inkişafının perspektiv şəkildə tətbiqi barədə deyib sadəcə, cari iqtisadi nəticələrin yaxşılaşdırılması problemləri ilə bağlı düşünürdülər. Bu baxımdan mövzunun çıxmaq məqsədi ilə elmi texniki tərəqqinin idarə olunması və stimullaşdırılması bağlı tədbirlər sistemi işlənib hazırlanması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Lakin ötən əsrin səksəninci illərindən etibarən qloballaşma prosesləri yeni bir mərhələyə daxil oldu. Bununla da qloballaşma dünyanın bütün ölkələri regionlarının qarşılıqlı asılılığının güclənməsi və eləcə də milli iqtisadiyyatın hüdudlarından kənara çıxan məhsuldar qüvvələrin transformasiyası ilə şərtləndi.

Tarixdə baş vermiş böhranların erkən qarşısının alınması ilə bağlı aparılan tədbirlər böhranlara fəsadları ilə əlaqədar daha ağır nəticələrin əldə edilməsinin qarşısını almışdır. Buna misal olaraq 1995-ci ildə Meksikada baş vermiş böhranı qeyd edə bilərik. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən maliyyə böhranların yaranma ehtimallarının artmasından təsisinin digər bir nümunəsi kimi BHB-nin tövsiyələrini misal göstərə bilərik ki, burada iri kapitalın kifayət etməsi normativinin hesablanması zamanı uzunmüddətli kreditlərdən fərqli olaraq, qısa müddətli kreditlər praktik olaraq risksiz kimi qiymətləndirilir. Qərb bankları vasitəsilə bazar iqtisadiyyatı ehtiyatsız kreditləşməsi və bununla bağlı olan qısamüddətli borc öhdəliklərinin yaranmasını stimullaşdırır ki, bu da tarixdə Asiya böhranının yaranması üçün həlledici amil oldu.

Böhranların qarşısının alınmasına zəmanət vermək demək olar ki, mümkün deyil. Bu baxımdan onlarla mübarizə tədbirləri və onların qarşısının alınması mexanizmləri daha çox məlumatlandırma nəzarət və sabitliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində metod və vasitələri özündə əks etdirməlidir.